

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192721

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M84 6 / S258 Accession No. M4269

Author सालोस्कर, वा द (संस्कृत)

Title शिष्टाञ्जली 1948

This book should be returned on or before the date last marked below

---

श्रद्धांजली

संकलक

वा. द. सातोस्कर

प्रकाशक

दि. महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, लिमिटेड.

मुंबई न. ४

: मुद्रक —

शामराव खंडेराव म्हात्रे

चंद्रकांत आर्ट प्रिं प्रेस, जेरवाई वाडिया रोड, पोयबावडी, परळ मुंबई

प्रा स्ता वि क

महात्मा गांधींचे जीवन हे जागतिक इतिहासाचे एक दैदिप्यमान पान होते अनेक लोकोत्तर विभूतींशी त्याची तुलना करण्यात येते; परंतु स्वतःच्या दयातीत महात्माजींच्या व्यक्तिमत्त्वाची, जीवनकार्याची व तत्त्वज्ञानाची जेवढी मव्य प्रसिद्धी झाली तेवढी दुसऱ्या कुणाही विभूतींच्या वाट्याला आला नाही. पौरात्य तत्त्वज्ञानाचा आदर्श म्हणून पूर्वेत आणि कालप्रवाहान्या विरुद्ध आचार-विचाराचा प्रचार करणारे म्हणून पश्चिमेत यांना सामान्य जनताही ओळखीत असे.

त्यांच्या जीवनाप्रमाणेच त्यांचा मृत्यूही लोकविलक्षण ठरला त्यांच्या अकल्पित वधाने जगात जेवढी खळबळ माजली, दुखाची, वेदनेची, नैराश्याची जी एक लाट विश्वावर येऊन गेली तसली खळबळ, तमली लट जगात यापूर्वी कुणाही महापुरुषाच्या मृत्यूने निर्माण झाली नव्हती. ते तीन दिवस आकाशवाणीच्या विशुद्धहरीना महात्मा गांधींचे जीवन आणि मरण यांचा इतिहास सांगण्याशिवाय दुसरे काम राहिले नव्हते. ज्या राष्ट्रात कायदे मंडळांची अधिवेशने चालू होती तीं दुखवट्यांच्या ठराव करून बंद होत होती जगातली यच्चयावन् वृत्तपत्रे गांधीजींच्या छायाचित्रांनी आणि त्यांच्या स्तुति पर रकान्यांनी भरून जात होती. राजापासून रंकापर्यंत आणि विद्वान पंडितापासून अशिक्षित मजुरापर्यंत प्रत्येकाचे हृदय हादरून गेले होते आणि त्यांच्या तोंडून काही ना काही स्वयंस्फूर्त उद्गार निघून जात होते अनेकांनी अनेक प्रकारे महात्माजींना गौरविले.

प्रस्तुत पुस्तिकेत महात्माजींबद्दल जगातल्या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांनी जे उद्गार काढले त्यांचा संग्रह करण्यांत आला आहे. वाचनात आलेल्या सर्वत्र मंदेशांचा यांत समावेश करण्यात आलेला नसून पहिल्या तीन दिवसात प्रगट झालेल्या संदेशानाच त्यांत स्थान दिले आहे. महात्मा-वधाच्या बातमीचा धका ताजा असतांना जे उद्गार निघाले ते स्वयंस्फूर्त आणि प्राभाणिक असावेत अशा कल्पनेने हे धोरण अवलंबिले. त्यानंतरच्या संदेशोद्गारात भावनेपेक्षा बुद्धीचाच विलास अधिक दिसून येतो.

महात्माजींच्या अतर्ने भारतात हाहा कार उडणे साहाजिक होते प. जवाह-
लाल, वल्लभभाई पटेल, सरोजिनी नायडू मति त्याच्या अंतेवासीयाना तर
आभाळ फाटल्यासारखें बाटलें. काँग्रेस आणि मुस्लीम लीग धरून इतर मान्या
राजकीय संस्थांच्या गोटांत विषादाची गडद छाया पसरली. भारतातील या
आक्रंदनाचे सूर वाचकांना प्रस्तुत पुस्तिकेच्या पहिल्या भागात आढळतील
दुसऱ्या भागांत परदेशातील प्रतिक्रियेचे संकलन करण्यात आलें आहे.
महात्माजींच्या निधनानें ज्या राष्ट्रांत अधिक खळबळ झाली तीं राष्ट्रे म्हणजे
इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स व पाकिस्तान. लंडनमध्ये ही दुर्दैवी बातमी प्रसिद्ध
झाली तेव्हां शहराचे सारे व्यवहार क्षणभर स्थगित झाल्याचा भास झाला. हिंदी
स्त्री-पुरुष ढळढळां रडले. महात्माजींचा संबंध ब्रिटीश जनता आणि ब्रिटीश
पुढारी यांच्याशींच अधिक आल्यामुळें इतर कोणत्याही देशापेक्षा ब्रिटनमध्ये
दुःखाची भावना अधिक तीव्र होती. मजूरपक्षीय पुढाऱ्यांना गांधीजींवर
स्तुतिसुमने उधळतांना शब्द अपुरे पडले तर उदारमतवादी पुढाऱ्यांनी त्याच्या
गौरवाबरोबरच त्यांच्या जीवनकार्याचें समीक्षण केले. पण गांधीजींच्या कार्याचें
रसग्रहण किंबहुना गुणदोषविवेचन केलें तें ब्रिटीश वृत्तपत्रांनीं. दि टाइम्स,
मॅचेस्टर गार्डियन इ. पत्रांतील उतारे पाहिले म्हणजे या विधानाचा वाचकांना
प्रत्यय येईल.

अमेरिकेंत जी प्रतिक्रिया झाली तींत दुःखापेक्षा कुतूहलाची भावनाच
अधिक होती. राष्ट्रसंघाच्या बैठकीला प्रथमच उपस्थित राहिलेल्या हिंदी शिष्ट-
मंडळानें जी नेत्रदीपक कामगिरी केली तिच्यामुळें अमेरिकेंत हिंदुस्थानबद्दल
कुतूहल निर्माण झालें होतें. राज्यकर्त्यांशीं लढाई केल्याशिवाय देश स्वतंत्र
करण्याची किमया गांधीजींनीं केली या गोष्टीचे आश्चर्य अमेरिकनांना वाटत
होतें. अमेरिकन वृत्तपत्रांनीं गांधीवधाला अमाप महत्त्व दिलें त्याचें कारण
या घटनांत होतें. पण हें महत्त्व कृत्रिम नव्हतें. किंवा ती स्टंटबाजीहि
नव्हती. अमेरिकन वाचकांना गांधीजींबद्दल अधिकाधिक माहिती हवी होती,
ती पुरविण्याचें काम तेवढें वृत्तपत्रांनीं केलें.

अमेरिकन जनतेला हिंदुस्थानबद्दल कुतूहलाशिवाय आपलेपणाही वाटत
होता. या भावनें एक उदाहरण सुप्रसिद्ध लेखिका पॅर्ल बक यांनीं नमूद करून

ठेवले आहे गांधांच्या वधाची बातमी ऐकून पलं बक मुन्न होऊन रस्त्यातून चालल्या होत्या. त्यांना धांबवून एका शेतकऱ्याने विचारलें, “ गांधीजींच्या खुनाची बातमी खरी काय ? ” त्यांनी ‘ होय ’ म्हणताच त्याचे डोळे अश्रूंनी भरून आले आणि त्याने प्रश्न केला, “ त्यांना का मारण्यात आलें ? ” पलं बकजवळ उत्तर नव्हतें. त्या स्तब्ध राहिलेल्या पाहून तोंच पुढें म्हणाला, “ येशू ख्रिस्ताला तरी का मारण्यात आलें ? ” येशू ख्रिस्त आणि गांधीजी यांचा तुलना जयकर, मॅकॉर्थर, जॉन होम्स यांनी करावी यांत आश्चर्य कसलें ? पण तेच साम्य एका शेतकऱ्याला प्रतीत व्हावें यातच गांधीजींचा मोठेपणा.

लेक सक्सेसला राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा समितीच्या बैठकींत गांधी-निधनाची जी प्रतिक्रिया झाली ती कृत्रिम होती की अकृत्रिम होती हे अजून ठरावयाच आहे. सुरक्षा समितीतील बाराही राष्ट्रांनी दुखवटा व्यक्त केला. जाहिरपणे दुखवटा व्यक्त न केलेल्या स्टॅलिन-मोलोटोव्हच्या रशियानें आट्टे प्रोमिकोच्या मुखानें थोड्याशा मामुली पद्धतीनें कां होईना गांधीजींचा गौरव केला. पाकिस्तानच्या झाफरुल्लाखानांनी हृदयाला पीळ पाडणारें भाषण केलें. सेक्रेटरी प्राईसनीं जाहिर केलें कीं गांधीजींच्या तत्त्वप्रणाळीवरच राष्ट्रसंघाचे कार्य चालू आहे.

राष्ट्रसंघांत हें दु ख जसें भाषणांनीं तसें कृतीनेंही व्यक्त करण्यात आटे राष्ट्रसंघाचें निशाण अर्ध्यावर उतरविण्यांत आलें, आणि बैठक स्थगित करण्यांत आली. पण या साऱ्या उक्तींत आणि कृतींत स्वाभाविकता होती की मुत्सद्देगिरी होती याचा कस लागावयाचा आहे. आणि त्याची कसोटी म्हणजे काश्मीर व पॅलेस्टाइन.

भारताशिवाय जगांत इतरत्र कुठेंच जाणवला नाही एवढा मोठा धक्का पाकिस्तानला बसला असावा असें दिसलें. हिंद-पाक मधील जनता जण गळ्यांत गळ्या घालून स्फुंदत होती. दिल्ली रेडीयोच्या आर्त हाकेला लाहोर रेडीयो तितकीच कृष्ण साद देत होता. मिरवणुका, शोकसभा, हूरताळ दोन्ही देशांत सारख्याच प्रमाणांत होत होते. पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल जीना कें. गांधी असा संभ्रम निर्माण झाला होता. हिंद-पाकमधील कृत्रिम भित ते तांज दिवस तुटून-फुटून गेली होती.

पाकिस्तानी जनतेच्या सुरात पुढाऱ्यानींदि आपला मूर मिळविला हांता हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. जगातील सर्व राष्ट्रांतून जे दृग्बवट्याचे संदेश आले, पत्रकें निघाळीं, मुलाखती दिल्या गेल्या, त्यात पाकिस्तानी पुढाऱ्याचे संदेश, पत्रकें आणि मुलाखती अधिक कट्टरसंपूर्ण व त्वेषपूर्ण आहेत. हिंदी पुढाऱ्यापेक्षा, किंबहुना खुद्द काँग्रेसजनापेक्षाही पाक पुढाऱ्याचे संदेश अधिक कट्टर, गौरवपूर्ण आणि महात्माजींच्या तत्वज्ञानावर संपूर्ण निष्ठा व्यक्त करणारे आहेत. मात्र एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे ती ही कीं बहुतेकांनी आपल्या संदेशात 'महात्माजी हे मुसलमानाचे मित्र होते' हें पाल्पद गायिलेले आहे

फ्रेंच पुढाऱ्यांच्या संदेशात भावनात्मकता प्रतीत होते. त्याचे संदेश हृदयापासून स्फुरले असावेत असा भास होतो "जन्मभर हिंसेशी युद्ध खेळणाऱ्या या महापुरुषाच्या मृत्युशय्येशेजारीं आजची रात्र फ्रान्स खडा आहे." असें बिर्दोलतनीं म्हटले. ही भावना एकट्या बिर्दोलतची नव्हती संबंध फ्रान्सचे अंतःकरण त्या भावनेच्या पाठीमागे होतें.

थोडीशी आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं ज्या देशात गांधींच्या निधनानें विशेष खळबळ माजवी अशी अपेक्षा होती तां काहींशी चुक्रीची ठरली चीन, मयाम, इंडोनेशिया इ. देश आपला आध्यात्मिक व राजकीय पुढारी म्हणून हिंदुस्थानकडे पाहात आहेत. पण चॅंग-कै-शेक, सोकानो, हाटा यांच्याकडून जे संदेश आले त्यात हृदयाला पीळ पडल्याच्या खुणा दिसत नाहीत. त्या देशात जी अंतर्गत यादवी चालू आहे त्यामुळे तेथील पुढाऱ्यांची मनें मरगळून गेली आहेत. त्याचाच हा क्रमप्राप्त परिणाम असावा.

अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स यांच्या पार्श्वभूमीवर रशियांतली सामसूम चमत्कारिक भासते. कोणत्याही घटनेचा राजनैतिक दृष्टीनें फायदा करून घेण्याचें रशियन धोरण लक्षात घेतले म्हणजे स्टॅलिन-मोलोटोव्ह व प्रावदा इजबेस्तिया यांनी स्वीकारलेले मौन चमत्कारिक भासतें. पांचवे जॉर्ज व प्रे. रूबोव्ह व त्या निराश्रितांनी तत्परतेनें दुब्र्यश व्यक्त करणारा रशियाचा सूत्रधार महात्माजींच्या निधनाच्या वेळीं मुग्ध कां याचें कारण कुणालाही अगम्यच भासेल.

जगातील नेत्यांच्या या उद्गाराकडे आणखी एका दृष्टीनेही पाहता येते बहुतेक संदेश प्रामाणिक आहेत असे म्हणावयाला हरकत नाही मनाला जे वाटते ते वाणीत व्यक्त करतांना कुणी थोडीबहुत अतिशयोक्ति केली असेल पण स्वतःच्या मनाविरुद्ध कुणी बोलले नसावे. चर्चिलचे उदाहरण घेऊन हा मुद्दा स्पष्ट करता येईल. आपल्याला या नीच गुन्ह्यामुळे धक्का बसला इतकेच त्यांनी सांगितले चर्चिलचा हा प्रामाणिक अभिप्राय आहे. त्यापेक्षा अधिक त्यांना काही वाटले असते तर त्यांनी ते सांगण्यास कमी केले नसते

प्रामाणिक संदेशाचे दुसरें सुदर (!) उदाहरण जनाब जीनांचे. गांधीना 'महात्मा' हे उपपद पाकिस्तानमधील सर्व पुढाऱ्यांनी लावले. फक्त जीनांनी ते लावले नाही. जन्मभर त्यांना ते 'मिस्टर गांधी' म्हणत आले. मृत्यूनंतरही त्यांनी तेच म्हटले गांधीजी हे महापुरुष, युगपुरुष, बुद्ध, ख्रिस्त आहेत या गोष्टींवर जीनांचा विश्वास नव्हता. अर्थातच महात्माजींच्या निधनानंतर त्यांनी तसे म्हटले असतं तर तो जीनांचा उमदेपणा ठरला असता, प्रामाणिकपणा ठरला नसता. "गांधी हे हिंदु जमातीने निर्माण केलेले श्रेष्ठ पुरुष आहेत." असे म्हणून "मुस्लाम जमातीने निर्माण केलेले श्रेष्ठ पुरुष म्हणजे जीना होत" असे आपल्या मृत्यूनंतर लोकांनी म्हणण्याची त्यांनी सोय ठेवली की काय हे मात्र सांगता येत नाही

गांधींच्या पूर्ववयात ज्यांनी त्यांच्याशी दोन हात केले आणि हिंदूश्रेष्ठ म्हणून ज्यांचा दुर्लोकिक आहे त्या मार्शल स्मटसचा संदेश नुसता प्रामाणिकच नव्हे तर उमद्या वृत्तीचा निदर्शक आहे. राष्ट्रसंघाच्या बैठकीत दक्षिण आफ्रिकन सरकारवर जोराचा हल्ला करून खाली बसल्यावर विजयालक्ष्मी पंडिताची पाठ थोपटून त्यांचे स्मटसनी अभिनंदन केले त्या प्रसंगाची बाचकाना या वेळी आठवण होईल.

सर झाफरुल्लाखानाचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व व प्रभावी वक्तृत्व यांचा सुरेख मंगम त्यांच्या भाषणात झाला आहे. आजचे पाकिस्तानचे आणि भूतपूर्व हिंदुस्थानचे मुरब्बी मुत्सद्दी म्हणून त्यांची जी ख्याति आहे ती त्यांच्या या वक्तव्यावरून खरी आहे याची खात्री पटते.

मिसेम पले बकचा संदेश हा हृदयाला पीळ पडलेल्या एका मानवता-
वादी लेखिकेचे आक्रंदन आहे तर जनरल मकार्थरचा संदेश धारादान
नाथकाचा शोक आहे

असल्या गर्भार प्रसंगांदेखील जे आपली मते विसरू शकत नाहीत अशा
लोकांचे उदाहरण म्हणजे ब्रिटिश कम्युनिस्ट पार्टीचे रजनी पामदत्त किवा
कॉमरेड डागे याचे संदेश पाहिले म्हणजेही हीच गोष्ट दिसून येते. गार्धा-
जींच्या आयुष्याबद्दल लॉर्ड लिनलियगो व लॉर्ड वेव्हेल या दोन माजी व्हाइस-
रायानी जी कल्पना केली ती किती परस्परविरोधी होती तेंही पाहाण्या-
सारखे आहे

एकंदरीत या संदेशांमुळे महात्मजींच्या व्यक्तित्वावर जितका प्रकाश
पडतो तितकाच ते संदेश पाठविणाऱ्यांच्या व्यक्तित्वावरही पडतो असे म्हणता
गेईल या दृष्टीनेही वाचकांना ही पुस्तिका वाचावा

मुंबई ता. ९-४ ४८

बा द सातोस्कर

भारताची श्रद्धांजली

बापूजींचें वलिदान

देवीदास गांधी

मला वाटणारें दुःख आणि माझ्या मनात उद्भवणारे विचार एक पितृ-
हानि व्यक्ति या नात्याने माझ्या इतर बाबवापुढें अशा थोड्या वेगळ्या आणि
प्रत्यक्ष मार्गानें माझ्यासाठीं मी आज बोलत आहे गेल्या शुक्रवारच्या
मायकाळपामुन शारीरिक व मानसिक दृष्ट्याहि अध्वत्व आल्याचा भास होतो.
मला वाटते हा मास माझ्या एकट्याच्याच वाढ्यास आलेला नसावा

पुत्र या नात्याने माझे बापूंच्यावर व पिता या नात्याने बापूंचे माझ्यावर
मिती गढ प्रेम होते ते एक उद्योगालाच माहीत मी वीस वर्षांचा होतो त्यावेळीं
काशीला शिष्यासाठीं म्हणून जावयास निघालो अमता त्यानीं माझे निमिष-
मात्र घेतलेले चुबन माझ्या जगापि यानात आहे त्यातहि विशेष महत्त्वाची
गोष्ट अशी की त्यापनीं केव्हाहि त्यानीं माझे चुबन घेतल्याचे माझ्या यानात
नाहीं.

दिल्ली येथील त्याच्या गेल्या काहा महिन्याच्या मुक्कामात बापूंकडून प्रेम
पूर्वक कुरवाळले जाण्याचा दृक्क माझ्या तीन वर्षे वयाच्या मुलाला लाभला
हाता. मी अगदींच मागे पडलो होतो जेव्हा जेव्हा आमची बिलीं हाऊसकडील
केरी चुके तेव्हा तेव्हा ते मला मी पुन गेल्यानंतर म्हणत,

“ तुझ्यापेक्षाहि गापू न भेटण्यामुळे मला चुकण्यासारखे वाटते ”

याचे आजोबा त्याचे स्वागत करताना जसे ओठ करीत त्यानीं नक्कल
करून तें बालक आता आमच्या नेत्राना पाणी आणते तथापि मकुचित कुटुंबा-
पुरती चौकशी गांधीजी क्वचित्च करीत व ते माझे बडील अशा मकुचित
भावनेने मीहि त्यांच्याकडे अगदीं क्वचित्च पाहीं. तुम्ही मारेजण जसे त्याच्या
कडे एक साधुपुरुष म्हणून पहात होता तसाच मीहि त्याच्याकडे पहात होतो
ते गेल्यामुळे तुमच्याप्रमाणेंच मलाहि झून्य व भकास वाटत आहे

म्हणूनच मा आपत्तीकडे उत्तर भूवावर रहाणारा आणि रक्त अगर वश
याचे काहीच नातें नसलेला एकादा मनुष्य त्या त्रयस्थ वृत्तीने पाहील त्याच
वृत्तीने मी पहात आहे

बापूंच्या निधनानंतर सुमारे तीस मिनिटांनी मी त्यांच्याजवळ पोचलो त्यांचे शरीर तेव्हाहि गरम होते. त्याची त्वचा नेहमी तुकतुकीत, स्पर्श कर त्याम मृदु व नैसर्गिक रीत्या सुंदर होती. त्याचा बाहु दोन्ही हातात वेऊन मी मौम्यपणाने दाबला तेव्हा काहीं झाले आहे असे वाटेना पण नाडी थांबली होती. आभाच्या माडीवर डोकें ठेवून ते नेर्मप्रमाणेच आपल्या विछान्यावर जोपी गेलेले दिसत होते. त्यांच्या शेजारी मरदार पटेल आणि प नेहरू न बोलता स्वस्थ बसले होते. इतरहि पुष्कळजण स्फुदत स्फुदत मंत्र म्हणत होते. मला उशीर झाला होता. मी बापूंच्या कानात मला क्षमा करण्याविषयी बोललो. पण व्यर्थ पूर्वी माझे छोटे मोठे गुन्हे त्यानी इतक्या वेळा माफ केले होते की मला वाटले या वेळोहि ते मला क्षमा करतील व फक्त एकदा माझ्याकडे डोळे उघडून पहातील. पण त्याचे ओठ घट्ट मिटले होते. आणि डोळे चिरविश्रांतिचा अनुभव घेत होते नेहमीच अवक्तशीर असणाऱ्या मुलाला न धमकावता परंतु निश्चितपणे जणू काय त्याची मुद्रा असेच म्हणत होती की.

“ आता मला त्रास देऊ नका ”

ती सर्ष रात्र आम्ही जागून घालविली. त्यांची मुद्रा इतकी गभीर होती व त्यांच्या भोवतीचे दैवी तेजाचे वलय इतके गाढ होते की मृत्यूबद्दल शोक करणेहि अशुभ वाटावे ता १३ जानेवारी रोजी उपवास सुरू करतेवेळी “ अजोड मित्र ” म्हणून बापूंनी मृत्यूचे स्वागत केले होते.

बापूंनी प्रार्थनेस जाण्यासाठी धारण केलेली वस्त्रे कांहीं धार्मिक विधीसाठी आम्ही उतरविली ते क्षण आम्हा सर्वांना खरोखरी असह्य व अविस्मरणीय वाटला बापूंची मोजकी वस्त्रे नेहमीच स्वच्छ असत. त्या दिवशी ती अधिकच नीटनेटकी होती ज्या टिकणी त्यांच्यावर हल्ला करण्यांत आला त्या बागेतील जागेवरील थोडी धूळ व गवतान्या काड्या त्यांच्या बाह्य वस्त्राला चिकटव्य होत्या धूळ व गवतहि पडू नये अशी काळजी घेऊन आम्ही ते नीट केले जालीच्या घडोत एक मोकळी गेळी आढळली. त्यावरून गोळीबार अगदी जवळून झाला होता हे सिद्ध होत होते छातीवर ते जो कापडाचा लहानसा तुकडा ठेवीत अमत त्यांच्यावर रक्ताचे मोठे डाग पडले होते. त्यांच्या लंगोटी-

खेरीज सर्व कपडे आम्ही काढले सर्वांच्या परिचयाचा " नंगा फकीर " दिसू लागला मग मात्र आम्हाला रहावेना ते गुडघे, ते हात, ठराविक ढवीने भिटलेला बोटें, ते पाय सारें सारें गावुत होणे शरीर मसाल्यात घाल- ठेवण्याची कल्पना मोकळी पाडीत होनी परंतु हिंदू भावनेला ते सहन होत नव्हते बापूजींनी त्याबद्दल आम्हाला क्षमा केली नमना

वृत्तपत्रात सविस्तर आणि विनम्र अहवाल आले असनाहि मृत्यु नाव उभार आला काय याबद्दल अनेकांनी माझेकडे पृच्छा केली आहे

त्या दिवशी सायंकाळी पाच वाजून दहा मिनिटांनी गांधीजी आपल्या खोलीतून बाहेर पडले उजवीकडे मनु व डावीकडे आमा यांच्या खाद्याव- हात ठेवून ते चालले होते बागेच्या पायऱ्या वढता चढता ते म्हणाले " आ- उशीर झाला "

पाच वाजून जाईता ते सरदाराच्या बरोबर बालक बसले होते व नंदमा प्रमाणें १ मिनिटाचा आराम न घेता प्रार्थनेसाठी चालले होत उत्क्यात त उमम केंद्रन तर्ग पुढे आला व त्याच्याजवळ आल्या इतराप्रमाणे तो- नमस्कार करित आहे किंवा चरणधूलि घेत आहे असे वाटत मनुने त्यात दूर कण्याचा प्रयत्न केला पण तो झटकन आला व त्याने तान वेळा गोक्या जाट्या गांधीजींना सर्व गोक्या छातीवर उजव्या बाजूम लागल्या व पडताच आमाहि पडली पण त्यांचे डोके तिने कमेयमें माठीवर घेतले गांधीजींनी " राम राम " म्हटलेले त्यांनी ऐकले दुःस्वातिशयाने श्रीपु ' कपाळावर हात बडवीत असतां त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले त्यांना प्रान- नेष्य- पूर्वी पाच मिनिटात हा प्रकार झाला असावा मग अधार पडला

त्या रात्री बापूंच्या भोवती सर्व मडळी बसला असता प्रार्थनापूण अ- करणाने पण बालिशपणे मी आशा करित होतो. मला वाटे काहीतरी होई व सूर्योदयापूर्वी प्राण परत येतील. मग जसजसा वेळ जाऊ लागला व त्या- निद्रा संपेचना तेव्हा मला वाटू लागले की आता सूर्य उगवलाच नाही तर का होईल. पण फुले आणवी लागली व आम्ही त्याच्या अंतिम यात्रेची तयारी करू लागलो

मी छाती उघडी ठेवण्यास सांगितले बापूंच्यापेक्षा सुंदर छाती कोणा योद्ध्याचाहि नसेल मग आम्ही मन्न व आमच्या आवडीची स्तोत्रे म्हणत त्यांच्या भोवती बसलो रात्रभर लोक येत होते. दुसरे दिवशी पहाटे पुढे आणणाऱ्यांनी नाणी व नोटा फुलांबरोबर वाहिल्या. ती हरिजन कार्यासाठी जमविलेली त्यांची अखेरचा देणगी. परराष्ट्राचे वकील, त्यांची मुद्रे व परिवार येऊ लागला. ही केवळ रूढीने ठरवून दिलेली भेट नव्हती. त्यांच्या फिरपरिचित व्यक्तीला निरोप देण्यास ते आले होते

आदल्या रात्री एक अपवादत्मक प्रसंग माझ्या वाटणीला आला. बापूंची माझी एकाती गाठ पडली थिरस्त्याप्रमाणे रात्री साडेनऊ वाजता मी त्यांना भेटण्यास गेलो ते विछान्यावर पडले होते. पण वर्ध्याकडे जाणारी अगदी पहिली गाडी गाठण्याबद्दल एका आश्रमवासियाला सूचना देत होते. मा आत पाऊल टाकताच त्यांनी मला प्रश्न केला, “ काय बातमी ” मी पत्रकार आहोय याची जाणीव करून देण्याची त्यांची ती पद्धत होती. ते माझ्या बाजूला येऊन मला काही गुप्त ठेवीत. मी विचारले की ते मला थोडक्यात सांगत. कधी कधी न विचारताहि सांगत पण सामान्यतः अगदी अवश्य तेव्हाच मी विचारवे व वर्तमानपत्रासाठी माहिती वापरू नये असा संकेत होता. या बाबतीत त्यांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास होता.

माझ्याजवळ उत्तर देण्यासारखे काही विशेष नव्हते म्हणून मी प्रश्न केला

“ राज्याची नौका कशी चालली आहे ? ”

ते उत्तरले, “ किरकोळ मतभेद जातील याची ग्वात्री वाटते. मी बऱ्याईने धरत येईपर्यंत वाट पहावी लागेल. पण त्याला काही फार उर्शात नाही. सरकारान देशभक्त लोक आहेत व देशाला धातुक ठरेल असे काहीही ने करणार नाहीत. काहीही झाले तरी त्यांनी एकत्र राहिले पाहिजे व ते राहतील तीव्र मतभेद नाही. ”

पुढेहि असेच बोलणे झाले व ते मी तसेच चालू ठेवले असतें तर त्यावेळीहि “ जमाव ” जमला असता. म्हणून जाण्याच्या तयारीत मी विचारले, “ बापू, आता तुम्ही झोपणार असाल ? ”

“ हे , घाई नाही वाटण्यास आणग्यां काही वेळ बोलत रहाना ”
 पण ही परवानगी दुसऱ्या दिवशी मिळाली नाही ते भी वर आंगनलेख
 त्याच्या आधी एक दिवस अर्धाच सत्रा त्याची रजा घेत असता मं
 म्हटले होते, “ ज्या थरिळाल माड्याकडे नेवावयस येऊ घात ”

ते नेहमीप्रमाणे हंगल हंगल म्हणाले, “ ते अवय्य पण लूमरा कन
 बोलवावोस का ? ”

रा स्व सधाविषया षका काळा मलाही कातुक वाटे आर्गारिक शिक्षण
 कवाईत, पहाटे उठणे व शिस्तमय जीवन यावर त्याची उभागणी झाली होती
 पण पुढे त्यात स्वार्थी लोक गिरले व त्याचा अत्र पाल सुरू झाला

हिंदु महासभा आणि रा. भव संघ या संस्थातही अनेक माणसे अर्धी
 आहेत की उद्याना गांधीजींखातर स्वतःचे प्राण दिले असते मृदभर लोकाच्य
 कृत्यागाठी आपण सर्वांना दोषी ठरविता काम नय नीच गोष्ट महाराष्ट्राचाच
 गुन्हेगाराना शिक्षा करावयाचें काम सरकारच नोपवून सट घेण्याचा वचाप
 मनातून काढून टाकला पाहिजे १८ वर्षांच्या आयुष्यान वाप
 ईश्वराखेरीज आणग्यां क्रोणाचें संरक्षण होते हे भावितव्य भीषण आडे असे म्हण
 मला पटत नाही. बापू मुक्त झाले आहेत ते शरीराने आपल्यात नाहीत प
 त्याचा संदेश आपणाम नेहमींच प्रेरणा देत राहाल

प्रकाश हरपला

जवाहरलाल नेहरू

“ बंधूनो व मित्रांनी, आपल्या जीवनातील प्रकाश हरपला आहे. जिकडे
 तिकडे अंधकार पसरला आहे. आपला परमप्रिय नेता, आपले बापू, आप
 राष्ट्रचे जनक आता आपल्यात राहिले नाहीत पण कृणा मागावें, अ
 म्हणणेंच चूक नाही का ? काहीही असो, इतके खरें की गेल्या कित्येक वर्षे

आपण त्यांना जसे पाहिले तसे यापुढे पाहू शकणार नाही त्यांच्याकडे सांग, मार्गदर्शन, दिलासा शोषण्यासाठी आता धाव घेऊ शकणार नाही आणि हाच मोठा आघात आहे मला एकद्व्यालम्ब नव्हे, त्याचो कोंडो देशवाधवावर्गाला आघात आहे हा या प्रसंगां मां किंवा दुसऱ्या कोणा तमचे मान्यन करणे येते कठीणच आहे.

आणि प्रकाश नष्ट झाल्या असे तरी कसे म्हणू ? ते चुक आहे कारण आपल्या मायभूमीवर लठपणारा हा प्रकाश साध्यासाध्या नव्हता अनेक वर्षे या देशाला प्रकाशित करणारा हा प्रकाश आपल्या अमंग्य वर्षे या देशाला प्रकाशित करील हजार वर्षांनीही या देशात तो प्रकाश लठपत राहिल जगालाही तो दिसत राहिल अमंग्य अन्न करणाना तो दिलासा देत राहिल

कारण वर्तमानापेक्षाही दिव्य असे काहीतरी त्या प्रकाशात होते जिवंत अंतिम मृत्याचा तो आविष्कार होता यारय मार्ग दर्शविणारा, चुकीच्या मार्गापासून आपल्याला परावृत्त करणारा, या प्राचीन भरतगंडाला स्वातंत्र्याप्रत नेणारा तो प्रकाश होता

बापूजींच्या पुढे किती तरी कार्य असताना ही घटना घडली आहे गांधीजींची आता आवश्यकता नव्हती, त्यांचे कार्य सपले असे आपण म्हणू शकत नाही पण आता आपल्याला अनेक अडचणींना तोंड द्यावयाचे आहे अशा वेळी ते आपल्यात नाहीत, हा आघात अगदी असह्य होय

एका पिसाट इसमाने गांधीजींच्या जीवनज्योत मारल्याचे हे कृत्य करणाऱ्याला मी पिसाटच म्हणतो. तथापि गेल्या काही वर्षात व महिन्यात देशात मोठ्या प्रमाणावर विषपेरणी झाली आहे लोकांच्या मनात या विषाचा परिणाम झाला आहे. या विषबीजाचा नायनाट आपल्याला करावयाचा आहे. आपल्यापुढील सर्व संकटांना आपणास तोंड द्यावयाचे आहे. अर्थात पिसाटपणाने नव्हे की कुमार्गाने नव्हे तर आपल्या प्रियतम गुरूने शिकविलेल्या मार्गाने आपण संतप्त असलो तरी गैरवागणूक करता कामा नये हे ध्यानात ठेवले

पाहिजे निश्चयाने व सामर्थ्याने आपण सर्व संकटाना धैर्याने तोंड दिले पाहिजे आपल्या महान नेत्याने, आपल्या महान गुरूने दिलेल्या आदेशाचे पालन करण्याचा निश्चय केला पाहिजे

नेहर्मी भ्यानात उवा, त्याचा भावना आपल्याला पहात असेल आपण गोरवर्तणूक केली, काहीही हिमा केली तर त्याच्या आत्म्याला अत्यंत दुःख होईल

म्हणून आपण असे करता नये पण त्याचा अर्थ असा नव्हे की आपण दोर्बल्य पत्करावे. नाही, आपण एकवटून गाऱ्या शक्तीनिशी आपल्या-पुढील संकटाना तोंड दिले पाहिजे

या वज्राघाताने आपण जीवनातील सर्व महान गोष्टी दृष्टीपुढे आणल्या-पाहिजेत शूद्र गोष्टी विमरत्या पाहिजेत त्यांनी आपल्या मृत्यूने आपल्याला जीवनातील महान तत्वाची आठवण करून दिली आहे त्या जिवंत सत्याची आपल्याला स्मृती करून दिली आहे आणि आपण ते मतल दृष्टीपुढे ठेवले तर त्यात हिदुस्थानचे तितक आहे

शरमेची गोष्ट

बल्लभभाई पटेल

दु खाने माझे हृदय व्यथित झाले आहे. तुमच्याशी काय बोलावे ते मला समजत नाही आज घडलेला घटना दुःखाची तितकीच शरमेची आहे.

मी आज दुपारी चार वाजता महात्माजींच्या भेटीस गेलो होतो. एक तासभर तिथे होतो पांच वाजता घड्याळ पहात ते म्हणाले, " प्रार्थनेची वेळ आली आहे. " ते प्रार्थनेच्या मैदानाकडे निघाले मी घरी यावयास निघालो घरी येतो तो मला ही भयकर वानर्मा मागण्यात आली

मी तातडीने परत बिल्हा हाऊसकडे गेलो. त्याचें दर्शन घेतले. त्याच्या मुद्रेवर तोच नेहमींचा शांत व निर्मळ भाव दिसत होता. त्याच्या मुद्रेवर धमा व दया याचेच भाव होते

गेले कित्येक दिवस गांधीजींना देशातील परिस्थितीबद्दल असमाधान वाटत होतें. या असमाधानाचा परिणाम म्हणजे त्यांनी नुकताच केलेल्या उपवास त्या उपवासातच त्यांना मृत्यु येता तर किती चांगले होते ! पण त्यांना कार्य करावयाचे होते. उपवासातून ते वाचले. त्यानंतर एका माथेफिरू तरुणाने त्यांच्यावर बॉब फेकला. त्यातूनही ते बचावले पण आज मात्र त्याचे प्राण वाचू शकले नाहीत !

आजचा दिवस दुःखाचा आणि संतप्त होण्याचा नव्हे. संतापाच्या भरात आपण गांधीजींनी जीवनभर शिकविलेली महान शिकवण विमरून जाऊं आम्ही त्यांच्या जिवंतपणी त्याचें ऐकले नाही त्यांच्या मृत्यूनंतरही आम्ही त्यांना न अनुसरू तर तें मोठेंच लांछन ठरेल

अपल्या भावना काहीं असोत पण ही कसोटीची वेळ आहे हे विसरता कामा नये आपल्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची फूट न पाडता आपण संघटितपणे व निश्चयाने खडे राहिलें पाहिजे

हिंदुस्थानवर नुकतीच प्रचंड जबाबदारी पडली आहे. त्या महापुरुषाचा पाठिंबा नसता तर या असह्य जबाबदारीखाली आपण चिरडलों गेलो असतो आज आधार अंतरला आहे. तथापि गांधीजी नित्य आपल्या सन्निधच राहतील. कारण त्याची शिकवणूक व श्रेय नेहमींच आपल्यासमोर राहिल. त्यांच्या पार्थिव देहाची रक्षा होईल, पण त्याचा आत्मा अनंतकाल आपल्या सन्निधच राहील.

त्याच्या जीवनांत जे साध्य झाले नाही ते आता पुरें केळें पाहिजे. या भयानक घटनेने हिन्दी तरुणाची विवेकवृत्ति जागृत होवो त्यांना कर्तव्याची जाणीव होवो निराश होऊं नका. स्वायत्ता खादा लावून महात्माजींनी मुरु केलेले कार्य संपूर्ण करा.

अविश्वासाची जागा अभयानें घेतली पाहिजे

-बाबू राजेंद्र प्रसाद

आपल्याचगेबर बोलण्यासाठी, आपली समजूत घालण्यासाठी, आपणांस उनेजन देण्यासाठी व आपणास मार्गदर्शन करण्यासाठी आज महात्मा गांधी शरीराने आपल्यामध्ये नाहींत. पण त्यांनीच आपल्याला आजपर्यंत नाहीं का सांगितलें की शरीर न्नाशवंत आहे व केवळ आत्मा मात्र अमर आहे ? त्यांनीच आपल्याला नाहीं का सांगितलें की ' जेंपर्यंत परमेश्वराला माझ्या शरीराचा उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तेंपर्यंत तो मला जिवंत ठेवील ? ' कदाचित् अमेंहि होईल की शरीराच्या बंधनातून उडून गेलेला त्याचा आत्मा अधिक मोकळेपणानें आपलें काम सुरू करील व जें काहीं अजूनही करावयाचें राहिले असेल तें पूर्ण करण्यासाठी साधनें निर्माण करील ! असेंहि होईल कदाचित् की यमुनेच्या तीरावर पसरलेल्या रक्षेतून अशा काहीं शक्ति निर्माण होतील की ज्या गैरसमज व अविश्वास याचे ढग व धुकें नाहींसें करून, ज्या शांती-साठी महात्मागांधींनी आपले आयुष्य वेचलें, कष्ट केले व शेवटीं एका खुनी इसमाच्या गोळीला ते बळी पडले ती शांती प्रस्थापित करतील

हिंदुधर्मात व मानव धर्मातही-जें जे म्हणून थोर व उदात्त होतें त्या सर्वांचें महात्मा गांधी म्हणजे मूर्तस्वरूपच नव्हतें काय ? आणि तरी सुद्धा ज्या हृदयाला वंश, जात व देश याच्या मर्यादा ठाऊक नव्हत्या त्या हृदयासमोर बंदूक रोखून त्यांत गोळ्या घालणारे हात हिंदु इसमाचेच नव्हते काय ? या गुन्ह्यापाठीमागील हेतू कोणता होता ? हिंदुधर्माचें रक्षण करण्याचा ? हिंदु समाजाची सेवा करण्याचा ? अशा मार्गानें का हिंदू समाजाची सेवा घडणार आहे ? हिंदू धर्माच्या व हिंदू समाजाच्या इतिहासाचीं असंख्य पानें चाळा. तुम्हांला अशा प्रकारचें वाईट व विश्वासघातकी कृत्य दुसरें कोणतेंही सांपडणार नाहीं. काहींही केले तरी न धुवून जाणारा असा त्या इतिहासावरील हा कलंक आहे.

आपण सर्वच दुःखी आहोत. आपणा सर्वांनाच एक प्रकारचा भयंकर धक्का बसला आहे. पण आपण निराश होऊन चालेल काय ? आपल्याला महात्माजींचे शरीर दिसणार नाही. त्याचा आवाज ऐकू येणार नाही, परंतु त्यांनी आपणा सर्वांसाठी एक अमोल वारसा नाही का पाठीमागे ठेवला ? आपली पाऊले मतत पुढे पडत राहावी म्हणून त्यांनी आपल्याला पुरेसे मार्गदर्शन व स्फूर्ति दिलेली नाही काय ? अशा भयंकर दुर्घटनेनंतरहि त्याचा आवाज आम्हाला भ्रामच्या कर्तव्याची जाणीव करून देवो. त्यांनी मातीतूच वीर निर्माण केले अन्याय, जुलूम व गुलाबी यांच्या विरुद्ध आयुष्यभर चालविलेल्या त्याच्या लढ्यांत त्यांनी विविध प्रवृत्तींचा भरपूर उपयोग करून घेतला. भारताला आज त्याच शौर्याची, त्याच निर्भयतेची, न्यायाच्या स्थापनेसाठी लागणाऱ्या त्याच धडाडीची आवश्यकता आहे. यासाठीच गांधींनी आपले आयुष्य वेचले होते. ते जिवंत असताना आपण ज्याप्रमाणे त्यांचे अनुकरण केले त्याप्रमाणेच त्याच्या मृत्यूनंतरहि करायला नको का ?

सत्तापाची अगर प्रत्याघाताची ही वेळ नव्हे. गांधीजींच्या शिकवणी-मध्ये यापैकी एकासाठीहि जागा अगर वेळ नाही. आत्म्याचा नाश करणाऱ्या ज्या संकुचित धर्माभिमानामुळे गांधींचा मृत्यू शक्य झाला तो नाहीसा करण्याचा निश्चय करण्याची आज आवश्यकता आहे. गांधीजींच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक कृत्यांना नेहमीच दोन बाजू असत. एक नकारात्मक व दुसरी विधायक. कटु भावना नाहीशा केल्याच पाहिजेत. व त्यांची जागा अभेदाने घेतली पाहिजे. जातीय अविश्वास व वितुष्ट नाहीसे होऊन त्यांची जागा अभयाने घेतली पाहिजे. हीच त्यांची अखेरची इच्छा होती. आपण ती पूर्ण केली पाहिजे आपण ती करूच.

पिताजी, तुम्हांला शांति न मिळो !

—सरोजिनी नायडू

महात्माजी किती थोर होते, कसे अजातशत्रु होते, कसे जगद्वंद्य होते आणि ध्येयवादी, सत्यप्रिय, शातताप्रेमी व सुसंस्कृत अशा सर्वांनाच ते किती प्रिय व पूज्य वाटत असत ते सारे जग आज असंख्य मुखानी, अगणित जिव्हांनी बोलून दाखवीत आहे. महात्माजींची थोरवी यापेक्षा आणखी कोणत्या रीतीने सिद्ध करता येणार ?

महात्माजींनी आपले पहिले उपोषण केले त्यावेळी मी त्यांच्या सांघि-ध्यांत होते. महात्माजींचे ते उपोषण हिंदु-मुस्लिम ऐक्याकरिता होते. त्यावेळी सारा देश त्या उपोषणाने खडबडून जागा झाला होता. उपोषणामागची गांधीजींची भूमिका साऱ्या देशाला त्यावेळी पटली होती. महात्माजींचे शेवटचे उपोषणदेखील हिंदु-मुस्लिम ऐक्याची प्रस्थापना करण्यासाठीच घडून आले. पण त्या उपोषणांत मात्र साऱ्या देशाचा निरपवाद पाठिंबा त्यांना मिळाला नाही. यावेळी राष्ट्र इतके छिन्नभिन्न झाले होते, त्याच्या वृत्ति एवढ्या कडकट झाल्या होत्या, द्वेषाच्या आणि संशयाच्या वातावरणाने देश एवढा व्याप्त झाला होता, आणि आपल्या उदात्त संस्कृतीचा त्याला इतका संपूर्णपणे विसर पडला होता की गांधीजींच्या त्या अंतिम उपोषणाचा अर्थ देशातील फारक थोड्या लोकांना कळू शकला.

अररे ! हिंदु समाजाचे हे केवढे विलक्षण दुर्दैव आहे की जो सर्वांत महान् श्रेष्ठ असा हिंदु होता, हिंदु धर्माचे ध्येय, तत्त्वज्ञान आणि आदेश यांचे ज्याने अत्यंत निष्ठापूर्वक पालन केले आणि 'हिंदु' या अभिधानाला इतर कुणापेक्षा जो अधिक यथार्थतेने पात्र होता त्या महात्म्याचा वध हा अखेर एका हिंदूच्याच हस्ते व्हावा !

आमच्यापैकी कांहीजण हे महात्माजींशी इतक्या निकटतेने संबद्ध होते की आमची जीविते ही एकमेकांचे अविभाज्य घटकच होऊन बसली होती. गांधीजी निधन पावले, त्यांच्याबरोबर आम्हीसुद्धा खरोखरी मृत झाले आहोत. गांधीजींचा मृत्यु ही आमच्यापैकी कांहीजणांवर एक दारुण शस्त्र क्रियाच झालेली आहे. कारण आमच्या चैतन्याचे धागे, आमचे स्नायु,

आमच्या मज्जा, आमचे हृदय आणि आमचे रक्त हे सारे महात्माजींच्या प्राणाशी निगडित झाले होते

परंतु असे असले तरी या प्रसंगी आपण जर निराशेच्या आहारी गेलो, गांधीजींच्या मृत्यूमुळे सारे कांहीं संपले असे जर आपण समजू लागलो तर आपण भ्याड ठरू रणांगणावरून पळून येणारे आपण पळपुटे सैनिक ठरू. आपणामधून गांधीजींचा पार्थिव देह गेला तरी मृत्युचे जर आपण हातपाय गाळू लागलो तर त्याच्यावरची आपली सारी श्रद्धा निरर्थक ठरणार नाही काय ? महात्माजी गेले असतील, पण आपण अजून आहोत ना ! महात्माजींचे अनुयायी, त्यांच्या आत्मोन्नतीच्या मार्गावरचे त्यांच्या पाठोपाठ जाणारे यात्रेकरू, त्यांच्या उदात्त ध्येयांचे वारसदार, आणि त्यांच्या महान् कार्यांताल मदतनीस असे आपण तर अद्याप मृत झालो नाही ना ! व्यक्तिगत दुःख आता पुरे. छाती पिडून आणि कपाळ झोडून आक्रोश करणे आता पुरे. आपण सर्वजण आता एकदिलाने उठून उभे राहू या आणि एकमुखाने गर्जना करू या की, "महात्माजींना ज्यांनी विरोध केला त्यांच्या आव्हानाला निर्धारपूर्वक तोंड देण्यास आम्ही सिद्ध आहोत." आपण महात्माजींची जिवंत प्रतीक आहोत. आपण त्यांचे शूर, निष्ठावंत सैनिक आहोत. युद्धानी आणि हिंसेने व्याप्त झालेल्या या जगात गांधीजींचे शांततेचे निशाण उंच फडकत ठेवण्याची जबाबदारी आता आपल्यावरच आहे. 'सत्य' हा आपला ध्वज आहे. 'अहिंसा' ही आपली ढाल आहे. आणि सान्या जगाला प्रेमाने जिकणारा बंधुभाव हे आपल्या हातातले खड्ग आहे. आपल्या त्रिय नेत्याच्या प्रावलावर पाऊल टाकून आपण जाणार नाही काय ? आपल्या आदरणीय पित्याने दाखवून दिलेल्या तत्वांचे आपण पालन करणार नाही काय ? आपल्या शूर सेनापतीने आरंभिलेला लढा आपण पुढे चालविणार नाही काय ? महात्माजींनी दिलेला संदेश परिणत स्वरूपात आपण या जगाला पोचविणार नाही काय ? महात्माजींचा कंठस्वर आज लुप्त झाला आहे. परंतु हजारां, लाखों कंठांनी त्याचा संदेश समकालीन जगाला आणि भविष्यकालीन पिढ्यांना यावयास नको काय ?

तीस वर्षापूर्वी मी स्वतःला महात्माजींच्या ध्येयाला शपथपूर्वक वाहून घेतले होते. आज लक्षावधि जनतेसह मी पुन्हा त्या शपथेचा पुनरुच्चार

करांत आहे मृत्यू म्हणजे तरी विशेष असे काय आहे ? माझे वडील ज्यावेळी मरण पावले, त्यावेळी ते म्हणाले होते, “ मृत्यु ही चीजच जगांत नाही. येथे फक्त जीवन असते पुनर्जन्म असतो. लौकिकार्थांनं ज्यावेळी ‘ मृत्यू ’ येतो त्यावेळी आत्मा हा नष्ट होत नाही तो सत्याचे अधिकाधिक उच्च असे आलोक आकस्मात असतो ” महात्मार्जींचे क्षीण, दुर्बल असे पार्थिव शरीर भस्मसात झाले पण म्हणून गांधीजी मृत झाले असे आपणांस म्हणता यावयाचे नाही पुरातन काळीं ख्रिस्ताचे पुनरुत्थान झाले होते. महात्माजी देखील त्याचप्रमाणे तिसऱ्याच दिवशी पुन्हा आपल्या चित्तंतून पुन्हां उठलेले आहेत. त्यांचे नेतृत्व, त्यांचे मार्गदर्शन, त्यांचे अपार प्रेम आणि त्यांची निरलस सेवावृत्ति याची जगाला अद्याप फार आवश्यकता आहे. या जगाच्या हाकेला ‘ ओ ’ देऊन महात्माजी पुन्हा आपल्यामध्ये आलेले आहेत.

दिल्लीमध्ये मृत झालेल्या आणि या भूमीमध्ये पुरलेल्या राजाच्या मध्य-भागीच महात्माजींचे दहन व्हावे हे औचित्यपूर्ण असेच आहे. महात्माजींच्या अन्तिम विश्रांतीला हेच स्थान योग्य आहे. कारण ते स्वतः एक राजेच होते नव्हे, ते राजाधिराज होते इतकेंच नव्हे, तर या शातिदूताची अन्तिम यात्रा वीरोचित सन्मानासह व्हावी ही देखील मोठी अर्थपूर्ण गोष्ट आहे. कारण शाति युद्धाचा सैनिक हा जगातल्या इतर कोणत्याही युद्धांत लढणाऱ्या सैनिकापेक्षा अधिक शूर, अधिक निर्भय आणि अधिक निधड्या छातीचा असतो. महात्माजी तसे होते त्यांच्या लहानशा तनूत वज्राची शक्ती भरली होती. ते एक उमदं लढवय्ये आणि सच्च मित्र होते. शतकानुशतकाच्या दारुण गुलामगिरीतून आपल्या देशाची मुक्तता करणाऱ्या, त्याला त्याचे स्वातंत्र्य आणि त्याचा राष्ट्र-ध्वज परत मिळवून देणाऱ्या या महान् क्रातिकारकांचे दिल्ली हे आता स्मरण होऊन बसले आहे. दिल्ली हे आता तीर्थस्थान झाले आहे. पुण्यक्षेत्र झाले आहे

महात्माजींच्या, माझ्या धन्याच्या, माझ्या नेत्याच्या, माझ्या परमपूज्य पित्याच्या आत्म्याला कधींह शांति न मिळो ! शांति न मिळो ! पिताजी, तुम्ही सदैव अशान्तच रहा. आम्हाला आमच्या शपथेची एकसारखी स्मृति करून द्या. आम्ही तुमचे पुत्र, वारसदार, अनुयायी व शिष्य आहोत. आम्ही तुमच्या उज्वल स्वप्नांचे संरक्षक आणि भागताचे भाग्यविधाते आहोत. तुमचे अपुरे स्वप्न पुरे करण्याचे आम्ही वचन देतो त्या वचनाची परिपूर्ति करण्यासाठी, पिताजी, तुम्ही आम्हाला शक्ती व आशिर्वाद द्या !

हिंद सरकार व हिंदी वकिलाती

गांधीजींच्या ध्येयसृष्टीतील राष्ट्र उभारू

भारतावर व अखिल जगतावर अचानकपणे अनिवार आपत्ति कोसळली. गेलें अर्ध शतक ज्याच्यावर हिंदुस्थानचें भवितव्य अवलंबून होतें अशा मानव-जातीचा अमूल्य ठेवा असलेल्या जीवनाचा एका दुष्ट हातानें शुक्रवारी सूर्यास्त समयी अस्त झाला. राष्ट्राचे पिते, जनतेचे लाल, अहिंसेचें प्रणेते शातिदूत, संत, स्वातंत्र्याचे सैनिक आणि सर्वांत अधिक म्हणजे दीन दुबळ्यांचे कैवारी महात्मा गांधी सायंप्रार्थनेला निघाले असतां कालवश झाले. त्याचा संदेश ऐकण्यासाठी ज्या त्याच्या प्रार्थनेला त्यांचे देशवाचक उत्पुत्रांचे जमत त्या प्रार्थनेच्या वाटेवरच त्यांचा बळी पडला. एका महान् आपत्तीच्या दुःखांत चूर होऊनच सूर्यानें मावळतीच्या समुद्रात बुडी घेतली.

भारताचा श्रेष्ठ असा सुपुत्र आज निघून गेला आहे. त्याच्यासाठीं सर्व जग दुःखांत चूर होऊन गेले आहे, व त्याच्या विशाल कर्तृत्वाला व आत्मतेजाला श्रद्धांजली वाहात आहे. कौट्यवधि जनतेचे जे स्फूर्तिस्थान होत, तिला ज्यांनी उच्च तत्त्वांची शिकवण दिली होती, त्या गांधीजींच्या निधनाने दुःखमग्न असता-नासुद्धा आंतल्याला असा नेता लाभला होता याबद्दल हिंद सरकारला आभे-मान व कृतज्ञता वाटत आहे. जीवनाप्रमाणेंच मृत्यूनंतरसुद्धा त्याचा चेहरा शांत आणि स्मितपूर्ण होता. त्याच्या चेहऱ्यावर प्रेम ओसंडून राहिलें होतें. सत्य-अहिंसेचा संदेश मूर्तिमंत त्याच्या चेहऱ्यावर दृग्गोचर होत होता. त्यांचे सर्व जीवन म्हणजे न्यायाकरिता व मानवजातींत सहिष्णुता वाढावी याकरिता चाललेला झगडा होता.

महात्मा गांधींच्या पूज्य स्मृतीला सादर श्रद्धांजली अर्पण करतांना हिंद सरकार त्याची शिकवण अंमलात आणण्याकरतां आटोकाट प्रयत्न करण्याचा आपला निर्धार व्यक्त करीत आहे.

त्यांनीं ज्या भारतावर असीम प्रेम केलें आणि ज्याची अखंड सेवा केली त्याचें त्यांचा आत्मा सतत मार्गदर्शन व रक्षण करील. भारत आणि भारताची

शि. वण ही त्यांच्या श्रेष्ठ व्यक्तिवांतच एकजीव झाली होती. म्हणून आपण सर्व गांधीजींना आणि हिंदुस्थानला जागून त्यांच्या ध्येयसृष्टीतील राष्ट्र उभारण्याकरता प्रयत्न करू या.

हिंदी मध्य सरकारचा ठराव.

शतकांनी निर्माण होणारा पुरुष

गांधीजींसारखा पुरुष जगाला कित्येक शतकातही दिसणार नाही. आता फक्त त्याच्या तत्त्वांचे आचरण झाले तर जगाचे दुःख कमी होण्याचा संभव आहे.

लॉर्ड लुई माऊंटबॅटन, हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय
जगाचे नुकसान

माझे हृदय भाराळात झाले आहे. मला शब्द सुचत नाहीत. गांधीजींचा मृत्यु हे जगाचे नुकसान आहे. जास्तीत जास्त जे आता आम्ही करू शकू ते हे की गांधीजींनी जाव्हाला शिकवलेल्या तत्त्वांप्रमाणे चालण्याचा प्रयत्न करणे.

लेडी माऊंटबॅटन

जग हादरले, कांपले

आमच्या आयुष्यांतील दुःखातिरकाचा हा क्षण आहे. महात्माजींनी दिलेल्या शिकवणीप्रमाणे आम्ही वागलो असतो तर या अत्याचाराला ते बळी पडले नसते. जग हादरून कापून गेले आहे. आमची उर्बरित आयुष्ये त्यांचे अपुः कार्य करण्यासाठी आम्ही वाहिली पाहिजेत. त्यांच्या कार्यांचे महत्त्व आमच्या युगांत पारखले जाणार नाही... मला अधिक बोलताच येत नाही.

व्ही. के. मेनन, इंग्लंडमधील हिंदी हायकमिश्नर

मनोयातनांच्या क्षणीं मी काय सांगू ?

वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय मनोयातनांच्या या क्षणीं मी काय सांगू शकेन ! इतकेच सांगते की ज्या पवित्र कार्यासाठी बापूंनी देह ठेवला त्या कार्याच्या सिद्धयर्थ मी निग्रहपूर्वक झटेन असे आश्वासन देते.

विजयालक्ष्मी पंडित

धगधगत्या क्रॉसवर बलिदान

महात्मा गांधींचा मृत्यु ही हिंदुस्थानच्या इतिहासांत मन थराळून सोडणारी शोककथा आहे. मानवातील श्रेष्ठतम व उदात्ततम विभूतीला जग अंतरले आहे. सत्य, प्रेम व शांति यांच्या प्रेषिताची ती साकार, सावधव मूर्ति होती.

त्याचा संदेश साऱ्या मानववंशासाठी होता. पार्थिव जगातून जरी त्याचा आत्मा मुक्त झाला असला तरी मानवजात आपल्या उद्धारासाठी त्याच्या उच्च शिकवणीतून स्फूर्ति घेण्याचें कार्य चालूच ठेवील.

शांतीचे सम्राट येशू ख्रिस्ताप्रमाणेच महात्मा गांधी धगधगत्या क्रॉसवर मृत्यू पावले आहेत. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील अत्यंत आणीबाणीच्या क्षणीं पडलेल्या त्याच्या मृत्यूच्या घटनेंत अतिभयंकर आणि अमाप परिणामाची बीजे ठासून भरलेली असली तरी अंती त्यांच्या स्वप्नातील हिंदुस्थान, त्यांच्या चिरंजीव स्मृतीला शोभगारा सात्त्विक हिंदुस्थान अवतरत्याशिवाय खास राहणार नाही.

असफ अह्ली

हिंदुस्थानचे अमेरिकेंतील वकील

प्रांतांचें गव्हर्नर

एका वेगुद्ध वेढ्याच्या हातून आमचें ऐश्वर्य नष्ट झालें. निराशेच्या या क्षणीं ईश्वर भारताला सहाय्य करो. आमच्या प्याऱ्या नेत्याच्या बलिदानानें सारा द्वेष, सारा संशय नाहीसा होवो.

सी. राजगोपालाचार्य

पश्चिम बंगालचे गव्हर्नर

मारताचें भाग्य

या अघोर अत्याचाराने जें दुःख झालें तें वर्णन करण्णास मजजबळ शब्द नाहीत. इतर कोणत्याही राष्ट्राला केव्हाही लाभलें नाहीं तें नेतृत्व हिदुस्तानला लाभलें होतें. जगांतली सारीं राष्ट्रें असा नेता लाभावा म्हणून डोळे लावून बसली आहेत. पण त्यांच्या तें नशिबीं नाहीं. त्यांनीं जीं तत्वे शिकविलीं त्याप्रमाणें आम्ही मद्रासमध्ये वागण्याचा थोडाफार यशस्वीपणें प्रयत्न करीत आहों. महात्मा गांधी गेले तरी त्याचा कार्ति, त्याचा मोठेपणा, आणि त्याहून अधिक त्याचें उदाहरण हीं चिरंजीव होतील.

सर अर्चिबाल्ड नाय, मद्रासचे गव्हर्नर

दुसऱ्यांसाठीं जीवन

जगांतल्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषाचा खून व्हावा ही घटनाच भीषण वाटते. गांधी दुसऱ्यासाठीं जगले आणि दुसऱ्यासाठींच मेले. मानवजातींत शातता व एकोपा व्हावा म्हणून त्यांनीं जन्मभर प्रयत्न केले.

सर महात्मा सिंग, मुंबईचे गव्हर्नर

गांधी आमच्या हृदयांत अमर आहेत

महात्मा गांधी मरण पावले. परंतु महात्मा गांधी आमच्या हृदयांत अमर आहेत. आजच्या महान् आपत्तींत आमच्याकडून त्याच्या ज्या अपेक्षा होत्या त्या आम्ही पुऱ्या करूं. ही घटना जरी चीड आणणारी असली तरी त्यांनीं दिलेली प्रेम, दया व सुहृद्भावाची शिकवण पाळली गेली पाहिजे.

मा. श्री. अणे, बिहारचे गव्हर्नर व
श्रीकृष्ण सिंह, बिहारचे मुख्य प्रधान

निराश्रितांचा आधार

राष्ट्रपिता आणि निराश्रितांचा आधार महात्मा गांधी यांच्या मृत्यूने आम्ही स्तंभित झालों. त्यांचा महान् आत्मत्याग आम्हांला स्फूर्ति देवो आणि मार्गदर्शन करो.

सर अकबर हैदरी, आसामचे गव्हर्नर

काँग्रेस पुढारी

हिंदी नेत्यांची निर्णायक परीक्षा

ही भयानक घटना अनिर्वचनीय आहे. आजच्या युगातील सर्वश्रेष्ठ आत्म्यांचे हे उच्चाटन आहे. राष्ट्र पोरके झाले वापूच्या रूपाने हरिजनांचा हितकर्ता, त्यांचे सर्वस्व गेले. आमचे बालस्वातंत्र्य, त्या बालस्वातंत्र्याची आमची पात्रता कसाला लागली आहे. आणि वापूच्या रूपाने आमच्यावर असलेला ईश्वरी वरदहस्त आकस्मिकपणे निघून गेल्यामुळे दुष्टपणा आणि सुष्टपणा, विरोध आणि ऐक्य, परागति आणि प्रगति यामधल सरळ सरळ युद्धाचे स्वरूप आमच्या या कसोटीला आले आहे हे महान् आव्हान आहे निर्णायक परीक्षा आहे.

जगजीवनराम, हिंदी संघाचे मजूर मंत्री

संतांना राहण्यासाठी जग सुरक्षित केव्हां होईल ?

आमच्या काळांतला अति पवित्र, अति उच्च व अत्यंत स्फूर्तिदायक पुरुष एका वेड्यापिराच्या क्रोडाला बळी पडावा ही घटना एवढेच दर्शविते की विषप्राशन करणारा सॅक्रोटस किंवा फ्रांसवर चढवण्यात आलेला जीझस यांच्या काळापासून आमच्यात काहीच सुधारणा झाली नाही.

महात्मा गांधी-सरत्या भूतकाळाचे एकुलते एक प्रतीक-आमच्यातून गेले आहेत. त्याचे शरीर ठार करण्यात आले. परंतु सत्य आणि प्रेमाच्या दैवी ज्योतीतून निघणाऱ्या त्यांच्या आत्म्याचा प्रकाश कुणीही मालवू शकत नाही.

संतांना राहण्यासाठी जग सुरक्षित केव्हा होईल ? दोन्ही संघराज्यांना, जगातील सर्व राष्ट्रांना समजून येवो की हिंसा, कौर्य नी अत्याचाराच्या नरकांत आपणाला शिरावयाचे नसेल तर आपल्यापुढे एकच एक मार्ग आहे. महात्मा गांधी ज्यासाठी जगले आणि मेले, तोच तो मार्ग.

प्रा सर्वपल्ली राधाकृष्णन

मानवतेची विवेकबुद्धि

महात्मा गांधींनी भारताला स्वराज्य मिळवून दिले आणि यापुढे सुराज्य मिळवून देण्याचे त्यांचे प्रयत्न चालू होते.

गांधीजी हे मानवतेची विवेकबुद्धि होते. शांतता, सद्भाष आणि सम-जुतदारपणा याचा जगात प्रचार करण्याचे जीवापाड प्रयत्न करीत असतांना आणि भारताला त्याची अत्यंत गरज असताना अशा क्रूर पद्धतीने त्यांना आमच्यातून उचलून नेणे हा आमच्या काळातील एक महाभयंकर दुःखकारक घटना आहे.

त्याचे कार्य पुढे चालू ठेवण्याची जबाबदारी मागे राहिलेल्यांवर आहे. महात्माजीपूर्वी होऊन गेलेल्यांनी हेच कार्य केले आणि त्यांनाही नत्कालीन जनतेकडून अशीच वागणूक मिळाली. आणि तरीही त्यांच्या कार्याला फळे धरत आहेत.

महात्माजींच्या विचारसरणीला तीव्रतेने विरोध करणारे शेंकडों लोक हिंदुस्थानात आहेत हे मी जाणतो पण स्वातंत्र्याला जर ते मानीत असतील, भारतावर जर त्यांचे प्रेम असेल, आमचे नवजात स्वायत्त राष्ट्र चिरडून जाऊन नष्ट होऊ नये असे जर त्यांस वाटत असेल, तर शान राहा, भडकू नका अशी मी त्यांना विनंति करीन.

गांधीजी गेले गांधीजी चिरापु होवोत !

बा. गं. खेर, मुंबईचे मुख्य प्रधान

महान् अरिष्ट

गांधीजी आता आपल्यात नाहीत. नियतीच्या क्रूर हाताने त्यांना आमच्यातून ज्या पद्धतीने उचलून नेले आहे, त्यामुळे सहाजिकच आमचे रक्त तापले आहे. आपल्या राष्ट्रवर ओढवलेले हे सर्वांत मोठे अरिष्ट या अष्टिचा आकस्मिकपणा आणि या भूमीत शांतता प्रस्थापित करण्याकरता गांधीजींचे जे प्रचंड प्रयत्न चालले होते ते लक्षांत घेतां दुर्दैवाचा हा फटका भयंकर वाटतो. त्यांच्या शारिरिक उपस्थितीची आजच्याइतकी गरज राष्ट्राला केव्हाही भासली नाही. बहुजनसमाजावरील जबरदस्त संयमाची पकड त्यांच्या मृत्यूमुळे एकदम सुटली आहे.

स. का. पाटील

मुंबई प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष

गांधीजी सम्राट होते आणि तपस्वीही होते

गांधीजींनी हिंदुस्थानला राष्ट्राचा दर्जा मिळवून दिला. आम्हाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. गुलामाना माणसात आणले हिंदी जनतेला आर्यसंस्कृतीबद्दलचा अभिमान पुन्हा मिळवून दिला. गांधीजी हे सम्राट होते, तपस्वी होते राष्ट्राचे जनक होते. त्यांनी आपले कार्य केले आणि ते निघून गेले.

कन्हयालाल मुनशी

बापूंची जागा रिकामी राहिल ?

बापूंची जागा दुसरा कुणीही घेऊ शकत नाही. म्हणूनच राष्ट्रांत जे जे उदात्त आहे, सत्य आहे, सामर्थ्यशाल आहे त्याची ताबडतोब गुंफण करून ही पोकळी भरून काढली पाहिजे.

लाला भीमसेन साचार

दलितांची सेवा हा धर्म

महात्मा गांधींच्या निधनाने हरिजनांचाच नव्हे तर जगाचा थोर मित्र नाहीसा झाला आहे. शब्दांनी व्यक्त करण्यासारखी ही अनर्थकारक घटना नव्हे. बापूंचे जीवित आणि मृत्यु हा द्वेषावर प्रेमाने मिळविलेला फार मोठा विजय आहे. दलितांची, दुःखितांची सेवा हा त्याचा धर्म होता.

जी डी. तपासे, मुंबईचे हरिजन मंत्री

अनिर्वचनीय

काहीही सांगण्याच्या मनस्थितीत मी नाही. माझी शुद्ध हरपली आहे. ईश्वर आमच्या राष्ट्राला मदत करे.

ओ. पी. रामस्वामी रेड्डीयार

मद्रासचे प्रधान मंत्री

राष्ट्राला कायमचा कलंक

गांधीजी जिवंत आहेत. आम्हीच मेली आहो. राष्ट्राला लागलेला हा कायमचा कलंक आहे.

एम. भक्तवत्सलम्, मद्रासचे माहिती मंत्री

स्वातंत्र्याच्या शिल्पकाराचा स्वातंत्र्यानेच बळी घेतला

ही बातमी म्हणजे अस्मानातून झालेला जणुं विद्युत्पात. आमचें मन आणि बुद्धि बधिर झाली आहे गाधीजींना इतिहासकार ख्रिस्त आणि युद्ध याच्या जोडीला बसव्याल आमच्या स्वातंत्र्याचा शिल्पकारच स्वातंत्र्याचा पहिला बळी ठरावा ही कल्पनाच असद्य वाटते.

अविनाशर्लिगम् चेद्वियार

मद्रासचे शिक्षण मंत्री

वडिलांच्या मृत्यूपेक्षां अधिक

प्रत्यक्ष माझ्या वडिलांच्या मृत्यूनेही मी इतका हबकून गेलों नसतों जगांतल्या या मह पुरुषाने आम्हाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले आणि सदा महिन्यांच्या आत आपण निघून गेला त्याच्या देखरेखीखाली आम्ही आमचें नवराष्ट्र घडवणार हांतों आता त्याच्या ध्येयांमागे तें घडविण्यासाठी परमेश्वर आम्हाला सहाय्य करे

काला वेंकट राव, मद्रासचे महसूल मंत्री

सत्याचा व प्रकाशाचा शोधक

भारताला पूर्ण अंधारात लोटून सत्याचा व प्रकाशाचा शोधक निघून गेला आहे. अ पला उदात्त आत्मा गेल्याबद्दल जग शोकमग्न झालें आहे. प्रत्येकाच्या डोळ्यांतील प्रत्येक अश्रु पुसण्याची इच्छा करणारा महात्मा प्रत्येकाच्या डोळ्यात नवीन अश्रु आणून निघून गेला आहे या अश्रूंनी जर आमच्यांतली द्वेषाची भावना धुवून गेली तरच आम्ही त्याचे अनुयायी म्हणून राहूं शकूं.

डॉ. आर. एम्. अलगप्पा चेद्वियार

राष्ट्रपिता नव्हे, प्रत्यक्ष राष्ट्र

महात्मा गाधींच्या मृत्यूने जग दुबळें झालें. ते नुसते राष्ट्रपितेच नव्हते, प्रत्यक्ष राष्ट्र होते. रक्तहीन क्रांतीचा जनक रक्तानें तद्दानेलेल्या इसमाच्या गोळीला बळी पडावा ही भीतिदायक गोष्ट आहे.

जे. पी. श्रीवास्तव

हिंदी भवितव्याचे मार्गदर्शक

हिंदु म्हणवून घ्यायला मला लाज वाटते. कारण हिंदुस्थानच्या भवितव्याचे मार्गदर्शक आणि जनक महात्मा गांधी यांच्यावर एका हिंदूने खुर्ची व नियम हल्ला केला.

गंगाधरराव देशपांडे

समाजवादी

भारत पितृहीन झाला

ज्यावेळी महात्मा गांधींच्या शहाणपणाची आणि नैतिक शक्तीची अत्यंत गरज होती अशा आणीबाणीच्या वेळी हिंदुस्थान पितृहीन झाला. जे राष्ट्र महात्माजींनी स्थापित केले, आणि ज्याचे राष्ट्रीय ऐक्य राखण्यासाठी त्यांनी बलिदान केले ते जिवंत राहिल ना ? अशावेळी दुष्ट आणि संहारक शक्ती फिरवून टाकण्यातच राष्ट्राचा तरणोपाय आहे.

जयप्रकाश नारायण

गांधीजींच्या नेतृत्वास हिंदुस्थान अपात्र

प्रतिगामी शक्तींच्या उठावामुळे गेले काही दिवस गांधीजींसारखा नेता लाभण्यास हिंदुस्थान अपात्र ठरला होता. त्यांच्या खुनाची जबाबदारी केवळ त्यांच्यावर गोळ्या झाडणाऱ्या माथेफिरूवर नसून सर्वांवर आहे गांधीजींना देशाच्या फाळणीमुळे मरणप्राय दुःख झाले होते. या विपत्तावस्थेत त्यांना जगावेसे वाटत नव्हते.

काँग्रेस समाजवाद्यांच्या कर्तबगारीवर त्यांचा विश्वास होता.

अरुणा असफअल्ली

ती गोळी राष्ट्राच्या हृदयांत घुसली

गांधीजींच्या छातींत घुसलेल्या गोळीनें गांधीजींचाच शेवट केला असे नसून संबंध राष्ट्राच्या हृदयात ती गोळी घुसली आहे. चालू शतक हें सामान्य माणसाचें आहे धर्माच्या नावांवालीं सामान्य माणसाला चुकीच्या मार्गावर नेण्याचे जे प्रयत्न चालू आहेत त्यांना गांधीजींना विरोध करावयाचा होता.

आचार्य नरेंद्र देव.

हिंदु महासभा

उदात्त आत्मा

महात्मा गांधींच्या मृत्युवार्तेनें माझ्यावर जणुं आकाशांतून वज्राघात आल्याचा भास झाला. त्याच्या निधनानें जग एका उदात्त आत्म्याला मुकले प्र हे. तें खरोखरच अधिक अनाथ झालें आहे.

ल. ब. भोपटकर

हिंदु महासभेचे अध्यक्ष

हिंदुधर्मावर आघात

आमची मातृभूमि नव्हे सारें जग ज्या तेजाने उज्ज्वल झाले होते तें आज अकस्मात लुप्त झालें. ज्यानें भारताला स्वतंत्र व स्वावलंबी बनविलें, जो सर्वांचा मित्र व कृणाचाही शत्रु नव्हता त्या महात्माजींवर त्यांच्याच एका धर्मबंधूनें व देशबंधूनें आघात करावा ही अत्यंत शरभेची गोष्ट आहे.

ज्यांचा प्रभाव कधींहि नष्ट होत नाही, उलट कालक्रमाने वाढत जातो अशा अद्वितीय पुरुषांपैकी महात्माजी एक होते. त्यांच्यावर झालेला आघात हा त्यांच्या शरीरावर झालेला आघात नव्हे तर हिंदुधर्माच्या हृदयावर झालेला आघात होय.

शामाप्रसाद मकजी

भारतीय हिंदु महासभेचे माजी अध्यक्ष

व मध्यवर्ति हिंदी मंत्री

तेजस्वी तारा निखळून पडला

विश्वाच्या अवकाशांतून एक तेजस्वी तारा कोसळून पडला गाधीजींच्या निर्गमनाने या देशावर उत्पात आणि मोघळ यांचे संकट ओढवेल अशी मला भीति वाटते.

आशुतोष लाहिरी

भारतीय हिंदु महासभेचे मरिचिटीणीस

जबरदस्त धक्का

गाधीजींवरील हल्ल्याची बातमी ऐकून माझ्या अंत करणाला इतका जबरदस्त धक्का बसला की तो शब्दांनी वर्णन करणे अशक्य आहे. पं. नेहरूंनी दिलेल्या संदेशाप्रमाणे देशांत शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे आपले कर्तव्य आहे. आपण सगळे राष्ट्रीय झेंड्याखाली एकत्र येऊन राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करू या.

वि. दा. सावरकर

हिंदुत्वावर आघात

आमच्या युगांतले ते महत्तम पुष्प होते. त्यांचा खून हे महाभयानक कृत्य आहे. हिंदुत्वावर झालेला तो जबरदस्त आघात होय.

राजा नारायणलाल बन्सीलाल

महान् तत्त्ववेत्ता

राष्ट्रपित्यावरील या भ्याड हल्ल्याचा आम्ही निषेध करतो. गाधीजींच्या मृत्युमुळे आमचा एक मार्गदर्शक व देशांतील महान् तत्त्ववेत्ता नाहीसा झाला आहे. त्यांच्या तत्त्वांचे पालन करणे हे आमचे श्रेष्ठ कर्तव्य होय. राष्ट्रपुढाऱ्याचे हात बळकट करून राष्ट्राची इमारत बलवान करणे हे आमचे कर्तव्य आहे

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या
मुंबई शाखेचे अध्यक्ष

हिंदी मुस्लिम लीग

वज्राघात

महात्मा गांधींच्या मृत्यूच्या बातमीने वज्राघाताचा धक्का बसला अति भयानक आणि अवर्णनीय खसै हे अरिष्ट असून मानवतेवर पडलेला घाला आहे. ईश्वर मानवजातीचे रक्षण करो

महंमद इस्माईल

हिंदी मुस्लीम लीगचे सरचिटणीस

जगाची शक्ति

अहिंसेचे प्रतीक या दृष्टीने महात्मा गांधी जगाची सामर्थ्यवान शक्ति होते जगाच्या ह्या हृदयविदारक दुःखांतिकेने माझे मन जड झाले आहे माझ्या भावना प्रगट करण्यास मजजवळ शब्द नाहीत

हाजी हसनअल्ली पी. इब्राहीम

मुंबई प्रातिक मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष

दीप मालवला

मानवतेला न्यायाचा रस्ता दाखविणारा दीप मालवला गेला

अब्दुर रहमान

पश्चिम बंगाल मुस्लीम लीग पाटीचे कायदेमंडळातील पुढारी

मुसलमानांची हानि

हिंदुस्थानातील मुसलमान त्याचे यावजजन्म ऋणी आहेत. त्यांचे आकस्मिक व अकाल निधन ही राष्ट्राची आणि विशेषत मुसलमानांची भयंकर हानि आहे

अब्दुल्ला नुकूल हक

आसाम मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष

विविध पक्ष

राष्ट्रावर आघात

महात्मा गांधीची भयंकर हत्या हा राष्ट्रावर झालेला आघात होय हा कलंक धुवून काढायचा असेल तर जातीयतेच्या सैतानाचे निर्मूलन करण्या-यांसाठी सर्व जमातींनी ऐक्य केले पाहिजे.

हुसेनभाई लालजी

सर्वपक्षीय शिष्या परिषदेचे अध्यक्ष

जगाच्या शांततेला आव्हान

त्या दृष्टीची माणसाने हे पाप केले त्याने जगाच्या शांततेला आव्हान दिले आहे महात्मा गांधी—जगातला हा सर्वश्रेष्ठ पुरुष शांतता व ऐक्य यांचा आवारस्तम होना हे पापी कृत्य जग केव्हाही विसरणार नाही. व ज्यांनी ते केले त्याचा नेहमीच तिरस्कार करील गांधीजींचे शांतता व ऐक्याचे जीवित-कार्य चाल ठेवणे हे आम्हा—हिंदू, मुस्लीम, शीख आणि साऱ्याच हिंदी लोकांचे कर्तव्य आहे

मौलाना हिफझुल रहमान

जमियत उल उलेमाचे जनरल सेक्रेटरी

जग अंधारमय झाले

सर्वकालांतील सर्वश्रेष्ठ पुरुष मरण पावला आहे. आणि ते मरण हुतात्म्याचे आहे. आमच्यापैकी ज्याचे त्यांच्याशी वैयक्तिक सबंध होते त्यांना जग उजाड आणि अंधकारमय भासेल. पण त्यांनी जी दैवी प्रकाशाची ज्योत पाजळली ती अनंत कालपर्यंत अधिकाधिक उज्वलतेने जळत राहिल हे मात्र आम्हां विसरू शकत नाही.

सरदार शार्दूलसिंग कवीश्वर

भारतीय फॉर्वर्ड ब्लॉकचे अध्यक्ष.

राष्ट्र पोरकें झालें

राष्ट्रपित्याच्या नीच खुनाची भीषण वार्ता ऐकून मन हादमून गेले या कृत्याचा निषेध करण्यास शब्द नाहीत राष्ट्र पोरकें झाले आहे मर्वण्यात काय आहे ते एका देवाला माहीत. महात्माजी गेले असं पुन्हा देव्हा निर्माण होतील ।

शरश्चद्र बोस

ध्येयसिद्धीच्या समयीं पतन

एका मारेकऱ्याच्या विश्वासघातकी गोळ्यांना बळी पडलेल्या महात्माः गार्धींना हिंदी कॉम्युनिस्ट पक्ष शेवटचा प्रणाम करीत आहे हिंदु-मुस्लीमाच्य' एकीसाठी आपल्या पद्धतीप्रमाणें त्यांनी आयुष्यभर दडनिश्चयाने आणि प्राण धोक्यात घालून प्रयत्न केला, आणि शेवटीं ध्येयसिद्धीच्या समयींच ते पडले

पी सी जोशी

हिंदी कॉम्युनिस्ट पक्षाचे सरचिटणीस

हिंदु-मुस्लिम ऐक्याचा प्रेषित

एका हिंदु प्रतिगामी इसमाच्या हातून महात्मा गार्धींची हत्या झाल्यामुळे भारतातील शांततेवर अत्यंत मोठा आघात झाला आहे हिंदी जनतेच्या शत्रूंनी आज हिंदु-मुस्लीम यादवीला पोषक होईल असें अतिशय कटु वातावरण निर्माण करण्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. अशा वेळीं हिंदु-मुस्लीम ऐक्याचा प्रेषित नाहीसा झाल्यामुळे लोकसत्तावादी शक्तींवर फार मोठी जबाबदारी पडली आहे. परकी साम्राज्यवाद व अंतर्गत प्रतिगामी गटाला तोंड देण्यासाठी कामकरी वर्गाच्या नेतृत्वाखाली जनतेची संयुक्त आघाडी उघडण्याची हा महान् जबाबदारी आहे.

कों एस ए डांगे

ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेसचे अध्यक्ष

पुरोगामी शक्तींना स्फूर्ति

महात्मा गांधी हिंदी राजकीय रंगभूमीवरून अशा वेळीं अदृश्य झाले कीं ज्या वेळीं त्याच्या जातीयता व लष्करशाही-विरोधी भूमिकेमुळे राष्ट्रांतील साऱ्या पुरोगामी व लोकशाहीवादी शक्तींना स्फूर्ति मिळाली असती.

रॅडिकल डेमोक्रेटिक पार्टीचा ठराव.

शीखांचा वाली

अल्पसंख्याकाचा-विशेषतः शीखांचा वाली-महात्मा गांधी याच्या मृत्यूने खीख पथाला फार दुःख होत आहे. त्याचे मर्त्य शरीर जरी काळानें क्रूरपणें नेले तरी त्याचा आत्मा आमच्या हृदयात अमर आहे.

ग्यानी कर्तारसिंग

शिरोमणी अकाली दलाचे अध्यक्ष.

कांहीं संस्था व पुढारी

एकाकी आवाज

झगड्यांनी जीर्ण झालेल्या, कडवटपणा, संशय आणि द्वेष यांनी कांठोकाठ भरलेल्या या जगात महात्मा गांधींचा एकाकी आवाज उठत होता. त्यांची शिकवण म्हणजे जगाला सदबुद्धी, प्रेम व बंधुभाव यांचा रस्ता दाखविणारा उज्वल दीपस्तंभ होता.

फ्रँक अँथनी

ऑल इंडिया अँग्लो इंडियन ॲसोसिएशनचे अध्यक्ष

हरिजनांचा उद्धारक

आपला उद्धारक गेल्याने हिंदुस्थानातील हरिजनाना धक्का बसला आहे. आम्हा पोरके झालो आहो

भगत अमीनचंद

भारतीय हरिजन लीगचे जनरल सेक्रेटरी

दलितांचा वाली

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने गरिबांच्या आणि दलितांच्या श्रेष्ठ कैवाऱ्यास राष्ट्र मुकलें आहे

सर शापूरजी बिलिमोरिया

मुंबईच्या पारशी पंचायतीचे अध्यक्ष,

इंग्रजांचे मित्र

महात्मा गांधी हे जसे हिंदी जनतेचे तसे इंग्रजांचेही मित्र होते. इंग्लिश सत्तेविरुद्ध त्यांनी लढा केला परंतु त्यांनी इंग्रजांचा द्वेष केला नाही. किती तरी व्हाईसरॉयाना त्यांनी आपले स्नेही मानले, इतकेंच नव्हे तर कित्येक इंग्रज स्त्री-पुरुष त्यांचे अत्यंत जिवाळ्यांचे मित्र होते आपल्या अडीअडचणीच्या प्रसंगी ते गांधीजींकडे सल्लामसलतीची योजना करित त्यांना 'बापू' या नावाने हाक मारण्यास त्यांना प्रेम वाटे

हॉरेस जी. अलेक्झांडर

गोसायटी ऑफ फ्रेड्स (क्वेकर) चे अध्यक्ष

मानववंशाच्या इतिहासातील काळाकुट्ट क्षण

हिंदी राष्ट्राच्या आणि मानववंशाच्या इतिहासातील हा भयंकर काळाकुट्ट क्षण आहे. गांधीजींच्या जीविताला आणि बलिदानाला जर काही अर्थ असेल तर आमच्या मनातील द्वेषभावना काढून टाकू या.

गांधीसारख्या संताना मरण नसते. मानवी हृदयांत त्यांची मूर्ति अनंत कालपर्यंत विराजित झालेली असते. सर्व सामर्थ्य एकवटून एकजुटीने त्यांची तन्वे अमलात आणण्याचा प्रयत्न करणे ही या क्षणाची गरज आहे. युगायुगातील महापुरुषांचे हेंच महान स्मारक.

पी. ए. वाडिया

फीडम ग्रुपचे अध्यक्ष.

अहिंसेच्या वेदीवर जीवित-समर्पण

महात्मा गांधी हुतात्म्याचे मरण झाले आहेत अहिंसेच्या वेदीवर त्यांना आपले जीवित समर्पण केले. आपण मनोभावे प्रार्थना करू या. की हे अहिंसेचे तत्व अंती विजयी होईल व लवकरच हिंदुस्थानात ऐक्य प्रस्थापित करील.

सर वी पी सिंगरॉथ

नॅशनल लिबरेशन ऑफ इंडियाचे व
यंगल कायदेमंडळाचे माजा अध्यक्ष

राष्ट्राचा आत्मा

गांधीजींच्या रूपाने राष्ट्रचा आत्मा निघून गेला आहे. हिंदुस्थानातील प्रत्येक नागरिकाने सहकार्य करून घेतलेल्या आणीबाणीच्या प्रसंगाला तोंड दिले पाहिजे आणि अशा रीतीने राष्ट्रचे आणि राष्ट्राच्या आत्म्याचे रक्षण केले पाहिजे.

एम एल उद्दहाणकर

मुंबईचे शेरीफ

मुस्लीम जगाचा परम मित्र

या खुनी इसमाने राष्ट्रची इभ्रत कमी केली. मानवजातीचा महान नेता, राजकारणाला अभ्यात्मवादाचा रंग देणारा, उच्च चारित्र्याचा पुरुष आधीच स्वर्लोकाला गेलेल्या बाधवाना भेटायला अदृश्य जीवसृष्टीत निघून गेल आहे. ज्या वेळी आम्हाला त्याची गरज होती, तो आपला परम मित्र आहे ही गोष्ट नुकतीच कुठे मुस्लीम जगाला पट्टे लागली होती, ज्या वेळी अखंड हिंदुस्थानला त्याचा शहाणपणा व सल्ला-मसलत मिळण्याची संधि आली होती अशा वेळी भविष्यकालीन आशा निर्माण करणारे हे अलौकिक चारित्र्य एका नीच मारेकऱ्याने नष्ट केले आहे.

एस. ए. शफी महमद

मद्रासचे शेरीफ

हादरून सोडणारी बातमी

बातम मन हादरून सोडणारी आहे. यावेळी मला इतका धक्का बसत आहे की महात्मा गांधींच्या मृत्यूची जगांत प्रतिक्रिया होईल यापेक्षा अजिबात काही मला सांगताच येत नाही

युसुफ दाद

ट्रान्सवाअल पासिव्ह रेझिस्टन्स काँग्रेसचे अध्यक्ष

मानवजातीचा सर्वश्रेष्ठ सुपुत्र

मानवजातीचा श्रेष्ठ सुपुत्र गेल्याबद्दल हिंदी जनतेबरोबर आम्हांत दुःखात चूर होऊन गेलो आहो.

डॉ. जी. एम. नायकर

नाताळ हिंदी कॉॅंग्रेसचे अध्यक्ष

काळाकुट्ट काळोख

काळ्याकुट्ट काळोखात निष्टेने उभे रहा. वाट पहा प्रकाश आहेच तो. वाट दाखवील. विजय झाल्याखेरीज रहाणार नाही.

बाबू अरविंद घोष

ख्रिस्त व गांधी भाऊ भाऊ

महात्म्याच्या नीच हत्येने ते व येशू ख्रिस्त याच्यामधील जीवनकार्यातील साम्याने कळम गाठला आहे. हीतात्म्यांत ते दोघेही बंधू आहेत.

मु. रा. जयकर

उदात्ततम पुरुष

उदात्ततम पुरुष, श्रेष्ठतम देशभक्त आणि हिंदी स्वातंत्र्याचे जनक महात्म, गांधी यांनी हिंदी ऐक्यासाठी आत्मबलिदान केले आहे. मला आशा आहे की मागे राहिलेले कॉॅंग्रेसजन त्यांना आणि त्यांच्या परंपरेला गोभेल असे वर्तन करतील.

सर तेजबहादुर सप्त

पृथ्वीचा आधार

पृथ्वीचा आधार जणू उन्मळून पाडला आहे असा मला भास होतो दलित्यांच्या यातना आतां कोण कमी करणार ? त्यांचे अश्रू कोण पुसणार ?

रड. भारता, रड. ऊर फुटेपर्यंत रड. कारण सत्य, न्याय व मानवतेचे उन्कट प्रेम याचा प्रकाश फाकणारा दीप मालबला गेला आहे.

आपण काय करतो हे ते पाहात अस्तित्वात याकडल मला खात्री आहे याची शिकवण आपण आमच्या भांबावलेल्या व निराश मनावर बिंबवून घळ्या. शांति आणि प्रेम ही त्यांची अत्युच्च तत्वे आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करूया. आणि हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचे त्यांचे प्रिय स्वप्न साकार होईल, याची स्वटपट करूया.

एत्र एत. सु=हावदी जग अनाथ झाले

जगान कधीही झाली नाही अशा एका विभूतीविरुद्ध कुणी हात उचलील ती कल्पनाच मला करवत नाही. अति बलाढ्य आत्मशक्ति लोपली आहे आणि हिंदुस्थान व जग अनाथ झाले आहे.

* सर एत्र पी. मोदी मानववंशाचे जनक

महात्माजी आणि येशू ख्रिस्त या दोघांच्याही मरणात फार साम्य आहे महात्माजी उच्चतम ध्येयांसाठी जगले आणि मेले. ख्रिस्ताप्रमाणे त्यांना शकवारी मृत्यू यावा ही साधी योगायोगाची गोष्ट नव्हे. महात्माजी केवळ हिंदी राष्ट्राचे पिताजी नव्हेत, ते मानववंशाचे जनक होते.

वही. के. जॉन, मद्रास कौन्सिलचे सभासद

संस्थाने

तत्वज्ञानाचा वारसा ठेवला

या आणीबाणीच्या वेळी आमच्या राष्ट्रावर ओढवलेली ही आपत्ति भीषण आहे. त्याचा सात्विक सद्ग आणि शहाणपणाचे मार्गदर्शन याचा लाभ यापुढे आम्हाला मिळणार नाही. परंतु या हुतात्मा-संताने ज्या तत्वज्ञानाचा वारसा आम्हाला मार्ग ठेवला आहे तो अमोल आहे

म्हेंसूरचे महाराज

बालकांना यातना

राष्ट्राचे पिताजी आमहाला अंतरले आहेत या भ्रमाच्या बालकांना जितक्या यातना होतील तितक्या दुसऱ्या कुणालाही होणार नाहीत.

महात्माजी हे जगाचे उद्धारक होते या हुतात्मा-सताने मरणाने देखील आपल्या जीवनातील त्रिकवण अधिक दृढ केली आहे

सर रामस्वामी मुदन्दीयार, म्हैसूरचे मुख्य प्रधान

जगाचे स्फूर्तिस्थान

जगाचे विशाल स्फूर्तिस्थान नष्ट झाल्यामुळे त्याचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. गार्धीजी गेले, परंतु ज्या त्रेष्ट आणि उदात्त तत्त्वामाठी त्यांनी प्राणार्पण केले ती तत्त्वे अमर आहेत

मीर लायक अली, निजामचे मुख्य प्रधान

मानवतेविरुद्ध गुन्हा

आमच्या दुर्दैवी राष्ट्राच्या इतिहासात हा दिवस फार मोठा शोकादिन म्हणून नमूद केला जाईल. हिंदुस्थानच्या आणि जगाच्या प्रिय महापुरुषावर झालेला भेकड हल्ला म्हणजे मानवतेविरुद्ध करण्यात आलेला गुन्हा होय. स्तुती इसमाच्या गोळीने आमच्या इतिहासाची पावे एका संताच्या रक्ताने माखली आहेत या पापाचे प्रायश्चित्त घ्यायचे झाले तर महात्म्याने ज्या कार्यासाठी बलिदान केले त्या कार्याला आम्ही आमचे जीवन वाहिले पाहिजे हिंदुस्थानच्या मनाला खोल जखम झाली आहे

नवाब यार जग बहादूर

दिल्लीतील निजामाचे एजंट जनरल

प्रेषितांचे नशीब

साऱ्या प्रेषितांच्या नशीबी असोच भोग होता. बापूच याला अपवाद कसे होतील ? जिवंत असताना ते मोठे आणि प्रकाशमान तर होतेच. पण मृत्यू नंतर ते अधिक मोठे आणि अधिक प्रकाशमान झाले काश्मिरी जनता अज्ञानपर्यंत जवळ जवळ त्यांच्याच उदात्त सद्गुणप्रमाणे वागली आहे.

गुलाम महमूद यक्षी

काश्मीर संस्थानचे उपकारभार प्रसूत

हिंदी पुनरुत्थानाचा व प्रगतीचा इतिहास

महात्माजींचे चरित्र म्हणजे भारताच्या पुनरुत्थानाचा व प्रगतीचा इतिहास आपल्या ध्येयांशी एकनिष्ठा, कर्तव्य व त्याग यांनी एक मानवी जीव किती उच्चतम पायरीवर जाऊ शकतो याचे महात्मा गांधी हे मूर्ध्निमंत उदाहरण आहे. ते हिमालयाप्रमाणे उन्नत व गूढ, गंगेप्रमाणे पवित्र, सूर्याप्रमाणे प्रकाशमान, ध्रुवताऱ्याप्रमाणे अचल, सागराप्रमाणे सखोल आणि पृथ्वीप्रमाणे विशाल होते

ग्वाल्हेरचे महाराज

महान् हिंदु

जर हिंदूंना थोडासा स्वाभिमान व इभ्रत असेल तर आपले उर्वरित आगुध्य त्या महान् हिंदूंच्या शिकवणीला वाहून घेणे हे त्यांचे या ममर्थाचे कर्तव्य होय. आमचे या जगातले अस्तित्व सार्थकी लावण्याचा हा एकच एक मार्ग आहे. पंडित नेहरूंना मी आश्वासन देतो की माझ्या संस्थानात एकाही मुसलमानाच्या केसाला धक्का लागला तर गुन्हेगाराला निर्दयपणे शासन करण्यात येईल.

कोचीनचे महाराज

विरक्त व त्यागी जीवन

वाहेरच्या जगाला महात्मा गांधी म्हणजे भारताची सस्कृति व आत्मा यांचे प्रतिनिधी होते. जगाच्या इतिहासांत एकाद्या राष्ट्राचे नशीब एका माणसाशी जोडलेले क्वचित्च आढळून येईल. फक्त हिंदुस्थानांतच ही गोष्ट घडली. कोट्यवधि हिंदी जनतेवर त्यांच्याइतका दुसऱ्या कुणाही पुढाऱ्याचा प्रभाव नव्हता. आपल्या या वजनाचा उपयोग आपल्या विरक्त व त्यागी जीवनात त्यांनी राष्ट्रस्वातंत्र्य व राष्ट्रोत्थापन यांच्यासाठी केला. हुतात्म्याच्या बलिदानाने हिंदुस्थानांतील विरोधी गटांत समझोता घडून येवो अशी मां मनःपूर्वक आशा करतो.

सर. सी. पी. रामस्वामी अय्यर

प्रावणकोरचे माजी मुख्य प्रधान

नेतृत्वाची गरज होती

कर्धीही नव्हती इतकी आज आम्हाला महात्माजींच्या मार्गदर्शनाची व नेतृत्वाची गरज होती त्यांच्या वधाची वार्ता ऐकून आम्ही दुखात व वेदनांत बुडून गेलो आहो

भोपाळचे नवाब

कर्मयोगी

या कर्मयोग्याच्या स्मृतीला मोठ्यात मोठी श्रद्धाजलि अर्पण करावयाची म्हणजे त्यानी ज्या जातीय ऐक्यासाठी आत्मबलिदान केले त्या ध्येयास वाहून घेण होय. आपण सर्वजण बहु-भगिनी म्हणून वागण्याचा प्रयत्न करूया म्हणजे गेल्या कांही महिन्यात कलंकित झालेले देशाचे नांव लवकरच उज्वल होईल

बिकानेरचे महाराज

हिंदुस्थानचा आत्मा

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने हिंदुस्थान आपला आत्मा गमावून बसला आहे महात्माजी हे साधुपुरुष होते. सकटांनी भरलेल्या या जगांत आम्ही गरीब विचार मर्त्य मानव ते गेल्यामुळे त्यांच्या मार्गदर्शनाला मुकलो आहो. त्यांची ध्येये आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करून महात्माजीची स्मृति माझ्या देशबांध्यांनी अमर करावी अशी माझी प्रार्थना आहे.

छत्तारीचे नवाब

स्वर्गांत आणखी एका देवदूताची भर पडली

मानवजातीला शांतता आणि सद्भाषाचा संदेश देणारा प्रेषित दैवाच्या क्रूर चेष्टिताला बळी पडावा ही महाभयानक शोकांतिका आहे पृथ्वीवर एक देवदूत कमी झाला तरी स्वर्गांत एकाची भर पडली असा विचार करून मनाचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करू.

रामपूरचे नवाब

दिव्य प्रकाश निमाला

जगावर अत्यंत मोठी आपत्ति कोसळल्यावर जे बाटेल तसे मला वाटत आहे ज्यांना हृदय आहे, आशा आकांक्षा आहेत, त्या सर्व माणसांचा गांधी-जीवर हक्क होना, दिव्य प्रकाश जणुं लुप्त झाला आहे. परंतु त्यांची स्मृति अमर आहे

एम. बारौ, फ्रेन्च हिंदुस्थानचे गव्हर्नर

राष्ट्रसंघ

गांधींच्या तत्त्वांवर राष्ट्रसंघाची स्थापना

उदात्त भ्रयेयाशीं अव्यभिचारी निष्ठा कशी राखावी याचा गांधींनी जगाला वडा घालून दिला

ज्या उदार आणि उदात्त भ्रयेयाचे त्यांनीं व्रत घेतले तीं सफळ व्हावीं म्हणून ते अनेकदा आपले प्राण अर्पण करण्यास सिद्ध झाले त्याच्याबद्दल आम्हाला आदर वाटे तो अशासाठी कीं जगाला आणि पशुभाव याचे ते अधिष्ठान होते या गोष्टीमुळेच आमच्या वादविवादात त्यांच्या नावाचा पुष्कळदा उल्लेख होई जगात शांतता नादविष्याच्या आमच्या प्रयत्नात ते सहभागी आहेत असेच आम्हांला वाटे

गांधींच्या मृत्यु घडला म्हणून त्यांच्या सत्कार्याचा शेवट होणार नाही. ते इहलोक सोडून गेले तरी उदात्ततेचे प्रतीक म्हणून राहातील

त्यांच्या जीवनाचे आणि शिकवणुकीचे दर्गामी परिणाम त्यांच्या मरणानंतरही चालूच राहातील त्यांच्या स्मृतीशीं निष्ठावंत राहणारे हिंदुस्थानातले व इतर राष्ट्रातील लोक समन्वयाच्या व अहिंसेच्या तत्त्वांचा प्रसार करतील याच तत्त्वावर राष्ट्रसंघाची प्रतिष्ठापना झाली आहे.

एम. फर्नांद व्हॅन लॅजेनहोव्ह

राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा मंडळाचे अध्यक्ष व बेल्जमचे प्रतिनिधी

शांतीची मूर्ति

महात्मा गांधींचा दुःखद अंत ओढवल्याने मानवजातीची भरून न येऊ शकण्यासारखी हानी झाली आहे. जगातील लोकापुढे जे गंभीर प्रश्न उभे आहेत त्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांच्या आध्यात्मिक नेतृत्वाची आजच्या क्षणी अत्यंत गरज होती

ते शांतीची मूर्ति होते राष्ट्रसंघाची उच्च तत्त्वे त्यांनी सोदाहरण दाखविली होती. ज्या तत्त्वांसाठी त्यांनी जीवन वेचले त्याचा प्रसार होण्याच्या कामी त्यांचे आत्मबलिदान उपकारक होवो.

जनरल प्राइस, राष्ट्रसंघाचे चिन्मास

उदात्ततेचें प्रतीक

गांधींचे सन्कार्य त्यांच्या मृत्यूने थांबणार नाही. जिवंतपणीं जसे ते उदात्ततेचें प्रतीक समजले जात तसेच त्यांच्या मृत्यूनंतरही समजले जातील. त्यांच्या देशातील आणि जगांतील ज्या लोकांनी त्याची स्मृती उजळ केली आहे ते अहिंसा व ऐक्य या उच्च ध्येयांशी एकनिष्ठ रहातील.

फिलिप नोएल बेकर

ब्रिटनचे कॉमनवेल्थ मंत्री व राष्ट्रसंघांतील प्रतिनिधि

कमानीची आधारवीट निखळली !

गांधीजींनी प्रबुद्ध हिंदु धर्मातील अति उदात्त ध्येयें चालू युगांत साकार करून दाखविलीं. त्यांच्या दुःखद मृत्यूने जितकी पाकिस्तानची व हिंदुस्थानची शोचनीय हानि झाली आहे तिच्याहून अधिक शांतिकार्यांच्या दृष्टीने अखिल जगाची झाली आहे.

क्रोड्यवधि लोक त्यांच्यावर प्रेम करीत. आणि ज्यांनी त्यांचें नुसतें नांवच ऐकलें ते त्यांना आदरणाय मानीत. त्यांना दुःख देण्याची कुणी इच्छा करील ह्या कल्पनेचा बोधच मला होत नाही. एका खुन्याच्या गोळीला ते बळी पडावे हा विरोधाभास आहे. ज्या कमानीवर इमारतीचा भार अवलंबून होता त्या कमानीच्या केंद्रस्थानी असलेली वीट म्हणजे गांधीजी, याची जाणीव झाली म्हणजे या मर्मभेदक दुःखातिकेची तीव्रता अधिकच वाढू लागते.

एका भेकड हातानें ही आधारवीट निखळवली आहे. या अनर्थाची परिणति कशात हे ईल याचें मोजमाप करणें कठीण आहे.

ज्या ध्येयांना गांधीजींनी आपले जीवन वाहिलें तीं ध्येयें या अपूर्व त्यागानें त्यांनीं अधिक लवकर साध्य केलीं असतील, एवढेंच आम्हां म्हणूं आणि तशीं प्रार्थना करूं.

सर महमद झाफरुल्लाखान

पाकिस्तानचे परराष्ट्रमंत्री व पाकिस्तानी शिष्टमंडळाचे प्रमुख.

आशियाच्या ज्ञानाचा व उदात्ततेचा प्रतिनिधी

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने आशिया आपल्या फार मोठ्या साधुपुरुषाला मुकला आहे. या पुरातन खंडाची उदात्तता आणि ज्ञान याचा प्रतिनिधी म्हणून फक्त त्यांच्याकडेच बोट दाखविता येईल.

टी. एफ. त्सियांग, चीनचे प्रतिनिधि.

प्रतिगामी शक्तींना मोकळे रान

अखंड हिंदुस्थानसाठी ते ठामपणे उभे होते. त्यांच्या फाळणाला जेव्हा त्यांना मान्यता द्यावी लागली त्यावेळी त्यांना जे दुःख झाले तसे इतर कोणत्याही वेळी झाले नसेल. पण ही गोष्ट होऊन गेल्यावरही त्यांनी या दोन राष्ट्रांत प्रेमसंबंध वाढावे व जातीय ऐक्य व्हावे म्हणून खटपट केली.

जीवनात धाईटाएवजी चांगले आणण्याचे प्रयत्न करणे हा त्यांचा धर्म होता. हे धर्मकृत्य करित असतांनाच त्यांना बलिदान करावे लागले.

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने जगाला जो धक्का बसला आहे त्यातून ते केव्हा सावरेल ते मी सांगू शकत नाही. त्याचा मृत्यू म्हणजे प्रलिंगामी शक्तींना मोकळे रान. परंतु मला खात्री वाटते या अंधारातूनही हिंदुस्थान डोकें वर काढील. हिंदुस्थानच्या भूमीत नेतृत्वाची अशी एक शक्ति आहे की जी या चिखलांतूनही भारताचा उद्धार करील.

अशा रीतीने मृत्यू येण्यापेक्षा महात्मा गांधींनी उपवास थांबविला नसता तर बरे झाले असते.

गोपाळस्वामी अय्यंगार

हिंदी शिष्टमंडळाचे प्रमुख.

हिंदी इतिहासांत छाप

हिंदुस्थानचे अलौकिक पुढारी या दृष्टीने हिंदुस्थानच्या इतिहासांत गांधींनी निःसंशयपणे आपली छाप ठेवून दिली आहे. स्वातंत्र्यासाठी हिंदी जनतेने जो दीर्घकाळ लढा केला त्याच्याशी गांधींचे नांव नेहमीच निगडित केले जाईल.

आंद्रॅ प्रोमिको, सोविएट प्रतिनिधि

गांधींच्या मृत्यूने सार्वभौमत्वाचा लढा थांबू नये

मला अशी आशा आहे आणि माझा असा समज आहे की बलिष्ठ व स्थिर सरकार आणि स्वतःचे सार्वभौमत्व निर्माण करण्याचे हिंदी जनतेचे जे लढ्याचे कार्य चालू आहे ते गांधींच्या मृत्यूने थांबणार नाही.

एम्. व्हासिली तारासॅको,
युक्रेनचे प्रतिनिधि

न्यायाला जीवन वाहिलेले हुतात्मे

गांधी हे आपल्या कालातले एक मोठे पुढारी होते. आपल्या चरित्राने व शिकवणीने आध्यात्मिक शक्ति केवढी मोठी असते हे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले. न्यायाला जीवन वाहिलेले ते एक हुतात्मे होते. त्यांची तत्वे जर आम्ही मानली तर आमच्या कार्याच्या अंतिम यशावद्दल आमच्यात आत्म-विश्वास निर्माण होईल. जगातील शाततावादी शक्तींचा विजय होवो अशी आपण प्रार्थना करू या.

डॉ. जुझे आर्स, अर्जेन्टिनाचे प्रतिनिधि

शांतीचा दुसरा प्रेषित

शांतीच्या पहिल्या प्रेषिताप्रमाणेच याही शांतीच्या प्रेषिताला मृत्यु यावा हे पाहून जग हादरून गेले आहे. त्यांनी पेरलेली बीजे लोकांच्या हृदयात अंकुरित होतील आणि राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्यातील हेतु सिद्ध करण्याच्या कामी ती सहायकारी होतील अशी आपण आशा करू या.

फारीस एल खुरी, सीरियाचे प्रतिनिधि

उदात्त जीवन मृत्यूने उज्ज्वल

गांधींच्या रूपाने एक महान आणि सुशुचिर पुरुष निघून गेला आहे. गांधींना न ओळखणारा किंवा त्यांच्या नावाकडे भक्तिभावाने न पाहणारा एकही फ्रेंचमन नसेल. आपल्या ध्येयासाठी त्यांनी आत्मदान केले आणि हुतात्म्याचे मरण स्वीकारून आपले उदात्त जीवन उज्ज्वल केले.

एम्. गाय द ला तुर्नेय
फ्रान्सचे प्रतिनिधि

ब्रिटन व ब्रिटीश कॉमनवेल्थ

मानवजातीचें नुकसान

(हिंदचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माऊंटबॅटननां पाठविलेला संदेश)

गांधींच्या मृत्यूनें मला व राणीसाहेबाना फार मोठा धक्का बसला. हिंदी जनतेला कळवा कीं त्यांचें-आणि मानवजातीचें देखील जे कधींही भरून न येऊं शकणारें नुकसान झाले आहे त्याबद्दल आम्हांला मनःपूर्वक सहानुभूति वाटते

हिय मॅजेस्टी ब्रिटनचे राजे सहावे जॉर्ज

नैतिक व आत्मिक नेतृत्व

आपल्या राष्ट्राच्या इतिहासांत महात्मा गांधींइतकी कामगिरी दुसऱ्या कोणीही केली नाहीं. आपल्या दीर्घ जीवनांत त्यांनीं शांततेसाठीं प्रयत्न केले आणि हिंसेचा निषेध केला. जगातील प्रत्येक राष्ट्रांतल्या विविध क्षेत्रांतल्या असंख्य लोकांना त्यांच्या मृत्यूमुळे दुःख झालें आहे. आजच्या भांबावलेल्या व संकटांनीं त्रस्त झालेल्या युगात त्यांचें नैतिक व आत्मिक नेतृत्व प्रेरक ठरले होतें.

आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या कांहीं महिन्यांत जातीय कटुता नाहींशी करण्यांत व साऱ्या हिंदी जनतेचा कल्याणाचा मार्ग चोखळण्यांत ते यशस्वी झाले होते. लोकांना शांततेच्या मार्गानें जाण्यास त्यांची नैतिक शक्ति यापुढेही प्रवृत्त करो अशी ब्रिटीश सरकारचीं मनःपूर्वक इच्छा आहे.

ब्रिटनचें सरकार

तपोनिष्ठाचें जीवन

महात्मा गांधी हे आमच्या युगातील लोकोत्तर पुरुष होते. परंतु त्यांचें जीवन मात्र इतिहासाच्या एका निराळ्या कालखंडांतलें होतें. सर्वसंगपरित्याग केलेल्या तपोनिष्ठाचें जीवन ते जगत होते. कोट्यवधि हिंदी जनता त्यांना दैवी साधुपुरुष म्हणून मानी. हिद्वेतर जनतेवरही त्यांचें वजन होतें.

गेल्या पावशतकात ज्या ज्या वेळीं हिंदुस्थानचा प्रश्न निघाला त्या त्या वेळीं या एका माणसाला फार मोठें महत्त्व आलें होते. हिन्दी जनतेच्या स्वातंत्र्यविषयक आशा-आकाक्षांचे ते एकमेव उद्गाते ठरले होते पण असें असूनही ते फक्त एक देशभक्त नव्हते. परकी सत्तेच्या विरोधाबरोबर पूर्वेवर पडलेल्या पश्चिमेच्या प्रभावालाही ते विरोध करीत. पश्चिमेच्या भौतिकवादा-विरुद्ध त्यांनीं बंड पुकारलें होते. आणि समाजाला साऱ्या राहाणीच्या तत्त्वाकडे नेण्याचे त्यांचे प्रयत्न चालले होते.

परंतु त्यांचे सर्वांत महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे अहिंसा. भौक्तिक शक्तीविरुद्ध निःशस्त्र प्रसंगाने विजय मिळवितां येतो या तत्त्वावर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. आपली ध्येये गाठताना त्यांनीं जो प्रामाणिकपणा आणि जी निष्ठा व्यक्त केली ती संशयानीत आहे.

अन्यायाविरुद्ध झगडतानाच गरीबासाठी-हिंदुस्थानांतील दलित जाती-साठीही ते झगडले आहेत.

शांति आणि बंधुभाव यांच्यासाठी तळमळून बोलणारा आवाज एका खुनी मारेकऱ्याच्या हातानें बंद पडला आहे परंतु मला खात्री आहे कीं त्यांचा आत्मा आपल्या देशबाधवाना शांतता व समन्वय साधण्यासाठी स्फूर्ति देईल.

क्लिमेंट ॲटली, ब्रिटनचे मुख्य प्रधान

आध्यात्मिक नेते

स्वातंत्र्य मिळान्यापासून जी गंभीर परिस्थिति निर्माण झाली आहे ती नष्ट करण्याच्या कामीं गांधींनीं आपली शक्ति वेंचली. जगापुढील अडचणींचे प्रश्न शांततेनें मुटावे असें ज्यांना वाटते त्यांना या शक्तिमान् परंतु शांतिस्वरूप व्यक्तीच्या अंतानें दुःख झालें आहे.

अहिंसेवरील त्यांची श्रद्धा नुसती शब्दांनीं नव्हे तर कृतीनें व आमरण केलेल्या स्वार्थत्यागानें व्यक्त झाली होती.

आमच्या काळातील जगाचे ते प्रथम गिनिक नेते होते. त्यांच्याप्रमाणे ज्यांचा आध्यात्मिक मूल्यावर विश्वास आहे त्यांना गांधींच्या मृत्यूनं हताश वाटेल.

सर स्ट्रॅफोर्ड क्रिप्स

इंग्लंडचे चान्सेलर ऑफ दि एक्सचेंजर

भयानक प्रसंग

या महाभयानक प्रसंगी हिंदुस्थानचें व जगाचें किती नुकसान झाले आहे हें योग्य शब्दांत व्यक्त करण्यास वाणी असमर्थ आहे.

अर्नेस्ट बेविन, ब्रिटनचे परराष्ट्र मंत्री.

महान् आत्मिक शक्ति असलेली विभूति

गांधींचा मृत्यु हें माझे वैयक्तिक नुकसान आहे. तीन आठवड्यांपूर्वी मी त्यांना दिल्लीस भेटलों त्यावेळीं माझ्या मनावर जो उदात्त परिणाम झाला तो मी केव्हाही विसरणार नाही. महान् आत्मिक शक्ति असलेल्या एका विभूतीच्या सहवासात आपण आहों असा मला भास झाला

आर्थर हेंडरसन, ब्रिटनचे वैमानिक मंत्री

या शतकातील लोकोत्तर पुरुष

दरेक शतकात जे फार लोकोत्तर पुरुष होतात त्यांपैकीं एक महात्मा गांधी होते. लोकांना एकत्र आणण्यासाठीं त्यांनीं शक्तीचा उपयोग न करतां आपल्या तत्त्वाप्रमाणे अहिंसावादाचा केला.

ए. व्ही. अलेक्झांडर, ब्रिटनचे संरक्षण मंत्री

नीच गुन्हा

या नीच गुन्ह्यामुळे मला धक्का बसला.

विन्स्टन चर्चिल, ब्रिटनचे माजी मुख्य प्रधान

जागतिक इतिहासाच्या प्रकरणाचा शेवट

हिंदुस्थान व ब्रिटन यांच्या परस्पर संबंधाबाबत गांधींनी घेतलेल्या भूमिकेचें मूल्यमापन फक्त इतिहास करूं शकेल. एक गोष्ट मात्र निश्चितपणें सांगतां येईल कीं हिंदुस्थानांतील ब्रिटिशांची सत्ता नष्ट करण्याच्या कामीं त्यांच्याइतकी कामगिरी दुसऱ्या कुणीही केली नाही.

जगाच्या इतिहासाचें एक मोठें प्रकरण गांधींच्या मृत्यूनें समाप्त झालें आहे. हिंदी जनतेच्या मनांत मात्र गांधी म्हणजे एका बव्या प्रकरणाचा आरंभ हीच कल्पना दृढमूल झाली असेल. हें प्रकरण आरंभीं उलबळकारक असलें तरी पुढें पुढें तें हिंदुस्थानच्या शांततेत व भरभराटींत परिणत होत जाईल अशी आम्ही आशा करतो.

एल. एस. एमरी, युद्धकाळांतील भारतमंत्री

मरणकाळची इच्छा ?

मरतांना त्यांनी एक इच्छा केली असेल ती ही की आपल्या मरणाचा सूड घेण्यांत येऊं नये किंवा अधिक रक्तपात व हिंसेसाठीं त्याचा उपयोग करण्यांत येऊं नये. उलट आशियाच्या या उपखंडांतील लोकांच्या ऐक्यासाठीं आपला मृत्यु मार्गदर्शक व्हावा.

लॉर्ड पेथिक लॉरेन्स, शेवटचे भारतमंत्री

असे पुरुष इतिहासांत फार थोडे

इतिहासांत अशा फार थोड्या व्यक्ती आढळतील की ज्यांना आपल्या वैयक्तिक चारित्र्याच्या उदाहरणानें आपल्या पिढीतील लोकांच्या विचारांना महत्वाचें वळण लावणे शक्य झालें.

लॉर्ड हॅलीफॅक्स, हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय

ते असे जातील असें मला वाटलें नव्हतें.

गांधींच्या मृत्यूनें हिंदी जनतेच्या ऐक्याची कधीही भरून न येऊं शकणारी हानि झाली आहे. ते असे जातील असें मला वाटलें नव्हतें. वृद्ध झाले असले तरी आणखी बराच काळ ते जिवंत राहातील अशी माझी भावना होती. त्यांची अनुपस्थिति आणि त्यांच्या मृत्यूचा प्रकार यामुळें माझ्या जागीं आलेल्या लॉर्ड मार्कंटबॅटनपुढचे कार्य अधिक कठीण होणार आहे.

लॉर्ड वेव्हेल, हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय

हैं निसर्गानें घडविलें असतें !

लवकरच जें निसर्गानें घडवून आणलें असतें तें एका मारेकऱ्याच्या कुर हातानें घडविलें आहे. हिंदुस्थानपुढें भविष्यकाळांत काय वाढून ठेवलें आहे याचे भविष्य कुणीही वर्तवू शकत नाही.

लॉर्ड लिनलिथगो, हिंदुस्थानचे माजी व्हाइसरॉय

महत्तम विभूति

जग-किंबहुना इतिहास आपल्या महत्तम विभूतीला मुकला आहे. गांधींच्या मारेकऱ्याच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणें न चालतां हिंदुस्थाननें गांधींच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे चालावें अशी मी प्रार्थना करतो.

फेन्नर ब्रॉकवे

इंग्लंडमधील हिंदुस्थानचे द्वितैषी

खरा हुतात्मा

ज्या जातीय ऐक्यासाठी आणि खऱ्याखऱ्या स्वातंत्र्यासाठी गांधींजींनी जीवित दिलें तें त्यांचे कार्य पुढें चालू राहिलें पाहिजे. हिंदुस्थान-पाकिस्तान-मधील पुढाऱ्यांवर या आणीबाणीच्या प्रसंगी फार मोठी जबाबदारी पडली आहे. आपसांतील मतभेद मिटवून समान भूमिकेवरून सहकार्य व संपूर्ण स्वातंत्र्य ही महात्मा गांधींची महान् ध्येयें साध्य केली पाहिजेत.

म. गांधींनी आपलें जीवन खऱ्या हुतात्म्याप्रमाणे समर्पण केलें आहे.

रजनी पाम दत्त

ब्रिटिश कम्युनिस्ट पक्षाचे उपाध्यक्ष

फाळणीचा अपरिहार्य वारसा

गांधींच्या जीवितावर जो अत्याचार झाला त्यानें हिंदुस्थानवर व जगावर कुर आघात झाला आहे. जातीयतेची दोन हात करतांना एकाद्या हुतात्म्याप्रमाणें गांधी धारातीर्थी पडले आहेत. ही जातीयता म्हणजे त्यांनीच

भविष्य केल्याप्रमाणे गेल्या ऑगस्टमध्ये साम्राज्यशाहीने केलेल्या फाळणीचा अपरिहार्य वारसा आहे.

जातीय समन्वयाच्या त्याच्या धोरणाने हिंदुस्थानातील कॉम्युनिस्ट धरून साऱ्या पुरोगामी, लोकसत्तावादी शक्तींशी ते अधिक जवळ आले. याची प्रतिक्रिया म्हणजे आत्यंतिक जातीयवादी उजव्या गटात त्याच्याबद्दल निर्माण झालेला द्वेष या आत्यंतिक जातीयवाद्यांच्या वृत्तपत्रातून गांधी-नेहरूंचा खून करण्याची माषा उघडपणे करण्यात येई आणि याचें कारण इतकेच की, हिंदी राष्ट्रीय चळवळ लोकशाहीप्रधान अजातीय तत्त्वावर चालवावी असे ते म्हणत हैं. आजच्या गंभीर आणि आणीबाणीच्या प्रसंगी हिंदुस्थान व पाकिस्तान या दोन्ही वसाहतींतील हिंदी पुढाऱ्यावर फार मोठी जबाबदारी पडली आहे. हा त्यांच्या परीक्षेचा प्रसंग आहे. त्यांनी एकत्र येऊन सांधण्याचे आणि गांधी-प्रणीत खऱ्याखऱ्या स्वातंत्र्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत.

ब्रिटीश कॉम्युनिस्ट पार्टीचा ठराव

मानवतेचा अंतिम हेतु गांठण्याचा एकच मार्ग

ब्रिटनमधील ज्यू जमातीतर्फे मी हार्दिक दुःख व्यक्त करतो. साधुतुल्य चारित्र्याचे शांततेचे भक्त म्हणून गांधींचें नाव अजरामर होईल.

हिंदुस्थाननेच नव्हे तर जगानें त्याचीं ध्येयें पाहिलीं. तीं ध्येयें अमलांत आणणें कठीण होते खरें. परंतु विविध वर्णांच्या आणि धर्मांच्या लोकांमधील आविनाशी स्नेह व शांतता हा जो मानवतेचा अंतिम हेतु तो गांठण्यास महात्मा गांधींचा मार्ग हें एकच एक साधन होतें.

डॉ. एच. लाझारुस, ब्रिटनचे ॲक्टिंग चीफ रब्बी

फार चांगलें होणें धोक्याचें

फार चांगले होणें किती धोक्याचें असतें हें या घटनेवरून दिसून येतें.

जॉर्ज बर्नार्ड शॉ

हिंसेकडून शांतीकडे

मानवजातीला हिंसेकडून शांतीकडे व बंधुभावाकडे नेण्यासाठी गांधींनी आपलें आयुष्य वाहिलें धर्मवेडानें आणि द्वेषानें त्यांना हुतात्मे ठरविले.

डॉ फिशर, कॅटरबरीचे आर्चबिशप

धर्मोपदेशकांत प्रकाशाचा किरण

आमच्या काळातील धर्मोपदेशकाच्या मनात गांधींनी एक प्रकाशाचा किरण टाकला कारण या हिंसेच्या युगात त्यांनी अहिंसेचे सामर्थ्य प्रत्ययाला आणून दिलें. त्यांच्यात कमालीची श्रुता, संपूर्ण प्रामाणिकता आणि विलक्षण मानवता होती

डॉ इ. डब्ल्यू बार्न्स, बर्मिगहॅमचे बिशप

ईश्वराचीं लेकरें कधीही मरत नाहीत

महात्मा गांधी हे मानवजातीचे फार मोठे मित्र होते. १९३१ मध्ये गोलमेज परिषदेला आले असतांना त्यांच्या यजमानत्वाचा मान मला मिळाला होता. त्या वेळच्या त्यांच्या जीवनातील काहीशा कडवट काळांत कॅटरबरीने त्यांचें आतिथ्य केलें याचा मला अभिमान घाटतो

गांधी मेले नाहीत गांधी अमर आहेत ईश्वराच्या लेकरांना कधीही मृत्यू नसतो.

डॉ. ह्यूलेट जॉन्सन, कॅटरबरीचे डीन.

माणसांचे राजे

माझ्या काळांतले गांधी हे एक थोर पुरुष होते. माझीं त्यांचीं मते व कार्यपद्धति जुळती नसली तरी आमच्या तीस वर्षांच्या परिचयानें त्यांच्या-बद्दल वाटणारा उत्कट आदर दिवसेंदिवस वाढत गेला.

गांधींनी आजच्या जगांत अनुलनीय नांव मागे ठेवलें आहे. मानव-जातीचे ते अलौकिक पुढारी होते.

माणसांचे राजे निजधामाला गेले आहेत !

फिल्ड मार्शल स्मट्स

दक्षिण आफ्रिकेचे प्रधान मंत्री

आफ्रिकन जनता दुःखी

हिंदाी जनतेच्या दुःखदायक हानीत सर्व आफ्रिकन सहभागी आहेत. जगाच्या महान् भूतदयावाद्याच्या मृण्मय अवशेषांपुढे आम्ही जड मनाने मस्तक ठेवतो.

जोसेफ मायकेल

सेक्रेटरी लीग ऑफ कलर्ड पिपलर्

अहिंसेला वाहिलेलें जीवित

जे जीवित अहिंसेला वाहिलेलें होते ते हिंसेनें नष्ट झालेलें ऐकून पराकाष्ठेचा धक्का बसला.

मॅकॅन्सी किंग, कॅनडाचे मुख्य मंत्री

मानवतेच्या कल्याणासाठीं झटणारे

महात्मा गांधींच्या दुःखद अंताच्या बातमीनें ऑस्ट्रेलियन जनता व सरकार थरारून गेलें. मानवतेच्या कल्याणासाठीं झटणारे व शाततेचे उपासक म्हणून ऑस्ट्रेलियांत दीर्घकालपर्यंत त्याची स्मृति कायम राहिल.

जोसेफ चीफले, ऑस्ट्रेलियाचे मुख्य प्रधान

युरोप

फ्रान्सचा मित्र

गांधींना प्रणाम करून फ्रेंच असेंब्ली फ्रान्सच्या मित्राचा, देशभक्ताचा आणि विशेषकरून एका विचारवंताचा सन्मान करित आहे. प्रेम हें द्वेषापेक्षां श्रेष्ठ आहे हा धडा त्यांच्या उदाहरणानें जगाला मिळाला असेल अशी आम्ही आशा करतो.

एम. रॉबर्ट शूमन, फ्रान्सचे मुख्य प्रधान

महापुरुषाच्या मृत्युशय्येशेजारीं फ्रान्स खडा आहे.

आमच्या युगातील अत्यंत शांकारक बातमी आज जगाने ऐकली मदिच्छेने आणि त्यागाने द्वेष व महत्त्वाकाक्षा जिकता येते हे ज्याने थोड्याच दिवसापूर्वी दाखवून दिले तो आज आम्हाला सोडून गेला आहे एका वेड्या-पीराने त्याला ठार केले आहे

त्यांचेच लोक त्यांच्याबद्दल रडतील असे नव्हे तर बहुभावावर ज्यांचा विश्वास आहे तेही त्यांच्या निधनाबद्दल अश्रू टाळतील. मानवाचा वर्ण किंवा धर्म याचा विचार न करता त्यांच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करण्याचे उदाहरण त्यांनी घालून दिले. जन्मभर हिंसेशी युद्ध करून शेवटी हिसेला बळी पडलेल्या या महापुरुषाच्या मृत्युशय्येशेजारीं आजची रात्र फ्रान्स देश खडा आहे.

एम्. जॉर्ज बिर्सेलत, फ्रान्सचे परराष्ट्र मंत्री

शांतीसाठी शेवटचे बलिदान

आपल्या मरणाचा सूड घेतला जाऊं नये अशीच त्याची इच्छा असेल. त्यांच्या जीवनाचे अनुकरण करावयाचे तर त्यांचा मृत्यू म्हणजे मानवांतील शांतीसाठी शेवटचे बलिदान ठरले पाहिजे.

एम्. लियाँ ब्लुम, फ्रान्सचे माजी मुख्य मंत्री

सार्वकालांतील सर्वश्रेष्ठ मानव

गांधी ही अशी एक व्यक्ति होती की जिच्या रूपाने त्यांचा धर्म व वर्ण यांची आम्हांला पुरी कल्पना आली. एका वृद्धाच्या उपवासाने माणसांनी शस्त्रे फेकून द्यावी अशी घटना जगातल्या दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रात घडली नसेल. गांधी हे सार्वकालांतील सर्वश्रेष्ठ मानव होते.

एम्. फ्रांसुआ मोरिसा

कादंबरीकार व फ्रेंच ॲकॅडेमीचे सभासद

हिंदी जनतेचे आध्यात्मिक नेते

गांधी हे शांततेसाठी झगडणारे महापुरुष आणि हिंदुस्थानांतील कोट्यवधि लोकांचे आध्यात्मिक नेते होते.

पोप पायस बारावे, ख्रिस्ती जनतेचे जागतिक धर्मगुरु

पशुतेवर शेवटचा हात

गांधींचा खून म्हणजे आमच्या पिढीत उत्पात निर्माण करणाऱ्या पाशवी वातावरणावर फिरवला गेलेला शेवटचा हात होय.

युरोपनें राष्ट्रियत्व निर्माण केलें. हें तत्व आतां आशियांत आणि आफ्रिकेंत शिरलें आहे आणि अत्याचार व रक्त यार्नी तें माखलें जात आहे.

काँत कार्लो स्फोर्झा, इटालीचे परराष्ट्र मंत्री

शांततेची प्रत्यक्ष मूर्ति

महात्मा गांधी हे शांततेचे राजे-शांततेची अपवादात्मक अशी प्रत्यक्ष मूर्ति होते. त्यांच्या निधनानें मानवतेचें नुकसान झाले आहे.

स्विट्सर्लंडच्या फेडरल कौन्सिलचे अध्यक्ष

हिंदी स्वातंत्र्याचे प्रतिनिधि

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचे प्रतिनिधि महात्मा गांधी यांच्या निधनाने देशाला जें दुःख झालें आहे त्यांत मी सहभागी आहे.

डॉ. यदुआर्द बेनेस, झेकोस्लोवाकियाचे अध्यक्ष

बांधवांसाठीं सर्वस्वत्याग

आपल्या बांधवांच्या कल्याणासाठीं सर्वस्वत्याग करणाऱ्यांत त्यांचा हात कुणीही धरूं शकणार नाही.

डॉ. लुई बील, हॉलंडचे मुख्य प्रधान

स्वातंत्र्य मिळविणारा नेता

हिंदुस्थानच्या अलीकडील स्वातंत्र्यलढ्यांत व आमच्या स्वातंत्र्यलढ्यांत साम्य आहे. हिन्दी लोक आपले भाऊ आहेत असेंच आम्हांला वाटे. दोन्ही देश एकमेकांचें हित चितीत आले आहेत. हिन्दी लोक आज शोक करीत

आहेत. आम्हीही त्यांच्याबरोबर दुःख करीत आहो. स्वातंत्र्याप्रत आणून सोडणारा त्यांचा नेता आज निघून गेला आहे आमची अशी प्रार्थना आहे की ज्या त्यागाने त्यांनी हिन्दुस्थानला स्वातंत्र्य मिळवून दिले तो त्यांचा त्यागच हिन्दी जनतेला बंधुभाव व शातता मिळवून देईल.

इमॉन डी व्हॅलेरा, आयरचे मुख्य प्रधान

महायुद्धानें निर्माण केलेली पशुता

हिंदुस्थानांत शाततेसाठीं झगडनांना गांधींचा उतारवयांत खून करण्यांत यावा ही गेल्या महायुद्धाने लोकांच्या मनांत पशुता निर्माण केली आहे याचा पुरावा होय अशीच सुधारलेल्या जगाची समजूत होईल

हान्स हेडटोफ्ट

डेन्मार्कचे मुख्य प्रधान

जगाचे श्रेष्ठ नैतिक पुढारी

महात्मा गांधी हे जगाचे श्रेष्ठ नैतिक पुढारी होते त्यांच्या मृत्यूने हिंदुस्तानचे अति नुकसान झाले आहे.

डॉ. सालाझार

पोर्तुगालचे प्रधान मंत्री

फिन्लंडला दुःख

महात्मा गांधींच्या भयंकर निघनाने फिनीश जनतेला अत्यंत दुःख झाले.

फिन्लंडचे मुख्य प्रधान

नॉर्वेचे चिरंजीव

या भयंकर व निर्बुद्ध गुन्ह्याने हिंदुस्थान आपल्या एका सुपुत्राला गमावून बसला आहे. महात्मा गांधींची स्मृति आणि मानवांतील शांति व बंधुभाव यांच्यासाठी त्यांनी जन्मभर केलेले स्फूर्तिदायक कार्य ही नॉर्वेचे चिरंजीव राहातील.

नॉर्वेचे परराष्ट्र मंत्री

अमेरिका

आणखी एका नरश्रेष्ठाची आहुति

महात्मा गांधी हे आंतराष्ट्रीय पुढारी होते त्याचे जीवनकार्य हेच श्रेष्ठतम स्मारक उपदेशक आणि पुढारी या दृष्टीने केवळ हिंदुस्थानवरच नव्हे तर अखिल जगावर त्याचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते शांततेच्या चहात्याना त्याच्या मरणाने अत्यंत दुःख झाले असेल.

बंधुभाव व शांतता याच्या प्रस्थापनेचे कार्य करताना आणखी एका नरपुंगवाची आहुति पडली आहे ज्यासाठी त्यांना प्राणाहुति दिली ते परस्परात महकार्य आणि विश्वास निर्माण करण्याचे महात्म्यांचे भ्येय निश्चयने साध्य करण्यासाठी आशियातील लोकाना त्याच्या मृत्यूचे भीषण वृत्त ऐकून स्फूर्ति प्राप्त होईल

प्रेसिडेंट ट्रुमन

मानवजातीच्या सदसद्विवेक बुद्धीचे उद्गाते

महात्मा गांधी हे मानवजातीच्या सदसद्विवेक बुद्धीचे उद्गाते होते या देशांत त्यांच्याबद्दल जे दुःख वाटत आहे त्यावरून अमेरिका व हिंदुस्थान या दोन देशांत किती प्रेमसंबंध वसत आहे ते दिसून येते.

जॉर्ज मार्शल, अमेरिकेचे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट

आशियाचे पुढारी

महात्माजी हे केवळ हिंदुस्थानचेच पुढारी नव्हते तर ते आशियाचे पुढारी होते ते मरण पावले तरी अमरच आहेत.

मिसेस रूझवेल्ट

प्रेषित

या पूज्य पुरुषाच्या हत्येसारखा मनाला चीड आणणारी गोष्ट आधुनिक जगाच्या इतिहासात दुसरी घडली नसेल त्यांना हिंसेने आलेले मरण हा तर्कवादाला विसंगत असा कटुतर कालव्यत्यास होय

स्वतःच्या काळापेक्षां कितीतरी पुढचे जीवन जे प्रेषित जगले त्याच्या-पकी एक गांधी होते

जनरल डग्लस मॅकार्थर

पूर्वेकडील दोस्त सैन्याचे कमांडर इन चीफ

जिवंतपणीं साधले नाहीं तें मृत्यूनें साधेल

गांधींच्या अंताने अखिल जगाचें नुकसान झाले आहे. आमच्यापुढील प्रश्न सोडविण्यासाठीं आध्यात्मिक शक्तीची जरूर आहे हें इतर कुणाहीपेक्षा त्यानीच अधिक जाणलें होतें.

हिंदा जनतेचें हित जें गांधी जिवंतपणीं साधू शकले नाहीत तें त्यांच्या मृत्यूनें साधेल अशी मला आशा आहे.

एल्बर्ट थॉमस

अमेरिकेच्या परराष्ट्रीय संबंध समितीचे सभामद

भारताच्या इभ्रतीवर व स्वातंत्र्यवादावर आघात

गांधींच्या अत्याचारी हत्येनें पाश्चिमात्य राष्ट्रांत बाढत असलेल्या हिंदु-स्थानच्या इभ्रतीवर आघात झाला आहे इतकेंच नव्हे तर लोकांच्या स्वातंत्र्य-वादावर त्यानें घाला घातला आहे.

आज स्वातंत्र्यवादाचे शस्त्र आनंद करीत असतील तर इतर लोक मानवी इतिहासातील या महान् पुरुषाच्या निर्वाणाबद्दल अश्रू ढाळीत असतील.

ज्या तत्त्वांसाठीं गांधींना मरण आलें तीं तत्त्वे सिद्ध करण्याचा निश्चय करण्याची मोठी जबाबदारी त्यांच्या मृत्युमुळे भारतावर पडली आहे. पहिल्या प्रथम आम्ही पांडित नेहरूंबद्दल सहानुभूति व्यक्त करतो. कारण हिन्दुस्थानच्या

काळ्या क्षितिजावर ते एकाकी उभे आहेत. हिंदुस्थान नेहळंकरतां काय करणार आहे ? स्वतःच्या हितासाठी हिंदुस्थानने नेहळंका पाठिबा दिला पाहिजे या क्षणी त्यांची जागा घेणारा दुसरा कुणीही नाही.

हिंदुस्थान देश परकीयांची साम्राज्यसत्ता झुगारून देऊन स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या लोकसमूहाचे प्रतिक बनला आहे. गेल्या महिन्यांत अमेरिकेत हिन्दूंची इभ्रत जितकी वाढली तितकी ती कधीही वाढली नव्हती अत्यंत आणीबाणीच्या वेळी गांधीजींचा मृत्यु ओढवला आहे. हुतात्म्याविषयी वाटणारा आदर वृद्धिगत झाला आहे. हिन्दी जनतेवर आता सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत. जग निरीक्षण करित आहे आणि वाट पाहत आहे.

मिसेस पर्ल बक

दुसरे लिंकन

अब्राहम लिंकनप्रमाणे गांधीजींनी राष्ट्र जगावे म्हणून आत्मबलिदान केले आहे. गांधींचा जन्म हे हिंदुस्थानचे भूषण होय सान्या जगाला त्यांची गरज असतांना महात्माजी गेले याचे मला दुःख होते

परंतु महात्मा जी आपल्या शिकवणीच्या रुपाने जिवंत आहेत. त्यांच्या मृत्युने त्यांच्या शिकवणीकडे सान्या जगाचे लक्ष खेचले गेले आहे. त्यांची तत्त्वे आचरणांत आणून गांधीजींचा मानवतेवरील विश्वास योग्य होता हे आपण सिद्ध करू.

मद्रासमधील अमेरिकन कॉन्सल जनरल

गौतमबुद्ध आणि येशू ख्रिस्त

महात्मा गांधी हे गौतम बुद्धानंतर झालेले मोठ्यांत मोठे हिंदी पुरुष आणि येशू ख्रिस्तानंतर झालेले मोठ्यांत मोठे जागतिक पुरुष होते.

डॉ. जॉन हेन्स होम्स

आणखी एक काळा ढग

गांधींचा मृत्यु म्हणजे आंतरराष्ट्रीय वातावरणात उत्पन्न झालेला आणखी एक काळा ढग आहे

राऊल फर्नांडीस, ब्राझीलचे परराष्ट्रमंत्री

एक प्रतिक

गांधी हे केवळ पुढारी नव्हते. त्याहुन ते अधिक होते ते एक प्रतिक होते या आन्याचाराचे परिणाम काय होतील याची कल्पनाच करता येत नाही।
ओस्वाल्ड आरान्हा, राष्ट्रसंघाचे मार्जा अध्यक्ष

जगाच्या मूलतत्त्वांची हानि

गांधींच्या आकस्मिक आणि शोककारक मृत्यूने माझ्या मनांत उत्पन्न झालेली वेदनेची भावना मी लपवू शकत नाही. जर सारेच राजकीय अत्याचारे नियंत्रित असले तर प्रस्तुत अत्याचार अधिक नियंत्रित व हृदयविदारक आहे. कारण प्रेमाचा शस्त्राप्रमाणे उपयोग करणाऱ्या जनतेचे ते पुढारी होते. त्यांच्या मरणाने जगाच्या मूलतत्त्वांची हानि झाली आहे. कोट्यवधि मानवी मनांत त्यांच्या शिकवणीची बीजे हजळी नाहीत तर त्यांचा मृत्यु म्हणजे मानवजातीची कधीही करून न येणारी हानि होय असेच मी म्हणेन.

गाब्रिएल गोंझालेज विह्देला, चिलीचे अध्यक्ष

पाकिस्तान

हिंदु जमातीने निर्माण केलेल्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषांपैकी एक

आमच्यांत कितीही राजकीय मतभेद असले तरी हिंदु जमातीने निर्माण केलेल्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषांपैकी ते एक होते. हिंदु समाजाच्या मार्वांत्रिक विश्वासात आणि आदारास पात्र झालेले ते पुढारी होते मृत्यूच्या पार्श्वभूमीवर मतभेदला जागा नसते.

हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानच्या स्वातंत्र्याचा जन्म झाल्यानंतर अल्पावधीतच आणीबाणीची परिस्थिति ओढवावी याचें मला अत्यंत दुःख होतें. विशाल हिन्दु जमातीच्या आणि त्याच्या कुटुंबियाच्या दुःखात मां सहभागी आहे.

हिन्दुस्थानच्या वसाहतीचा ही कधीही न भरून येणारी हानि झाली आहे. एवढ्या मोठ्या पुरुषाच्या मृत्यूमुळे झालेली ही हानि या क्षणी भरून येणें अत्यंत कठीण आहे.

जनाब जिना, पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल

काँग्रेसचे पिताजी

गाधीजींवर झालेला हल्ला हें एक भ्याड कृत्य आहे आणि प्रत्येक मनुष्य अत्यंत कडक शस्त्रात त्याचा तीव्र निषेध करील याची मला खात्री आहे.

आमच्या कालांतले ते एक थोर पुरुष होते. माणसात माणुसकी आणण्यासाठी आणि जातीय ऐक्य करण्यासाठी ते अविश्रातपणें झटत होते.

गेली कित्येक वर्षे ते काँग्रेस पक्षाचे आत्मा होऊन बसले होते काँग्रेसचे ते पिताजी होते असें म्हटले तर ती अतिशयोक्ति ठरणार नाही. अहिंसेचें तत्वज्ञान शिकविण्यात सारा जन्म घालविलेला पुरुष हिंसेचा बळी व्हावा हा दैवाचा दुर्विलास होय. जातीय ऐक्यासाठी त्यांनी नुकतेच केलेले प्रयत्न शांतताप्रेमी माणसांच्या स्मरणांत नेहमीच राहातील हिंदी राजकारणाच्या रंगभूमिवरून त्याचें या क्षणी झालेलें उच्चाटन ही कधीही भरून न येणारी हानि आहे.

लियाकत अली खान, पाकिस्तानचे प्रधान मंत्री

पुरःफलाचें प्रसादचिन्ह !

ज्याचें आयुष्य हिंदुस्थानच्या आणि जगाच्या सेवेत गेले आणि आज हिंदुस्थानला झालेल्या जखमा भरून काढण्यास ज्याच्या सेवा-शुभ्रूषेचा आत्यंतिक गरज होती त्यांचा एका मारेकऱ्याच्या भेकड हातानें शेवट व्हावा ही अत्यंत मोठी आपत्ति होय.

हा भयकर अत्याचार म्हणजे विविध क्षेत्रांत ओढवणाऱ्या आपत्तीच्या पुर फलाचे प्रसादचिन्ह ठरू शकेल. म्हणून या शोकप्रसंगी आपण प्रार्थना करू या की हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या जातींच्या नेत्यांनी एकत्र येऊन या अशुभ आपत्तीच्या प्रतिकारासाठी झटावे. त्यांच्यासाठी आपण दुःख करीत आहो तो महान नेताही याच ध्येयसिद्धिसाठी जन्मभर झगडला होता

सर महमद झाफरुल्ला खान

पाकिस्तानचे परराष्ट्रमंत्री व राष्ट्रसंघाच्या पाकिस्थानी शिष्टमंडळाचे प्रमुख

इतिहासाचा प्रवाह बदलविणारे पुरुष

आधुनिक इतिहासाचा प्रवाह बदलविणारे जे पुरुष होऊन गेले त्यापैकी गांधीजी एक होते. कोणत्याही प्रसंगी जनतेची प्रभावी संघटना करण्याची जबाबदारी शक्ति त्यांना लाभली होती. हिन्दी उपखंडातील जनतेची राजकीय जागृती त्यांनी एका विशिष्ट आणि अपूर्व प्रकारे केली.

हिन्दुस्थान आणि पाकिस्तानच्या स्वातंत्र्यानंतर जी दुर्दैवी घटना घडली तिच्यामुळे महान् प्रश्न निर्माण झाले. या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी आणि या दोन वसाहतीतील संबंध सुधारण्यासाठी त्यांच्या हिन्दी जनतेवरील वजनाचा खासच उपयोग झाला असता

जातीयवादाच्या कंठसरमध्ये जो वोकाल लपून बसला आहे तो हिंदू मारेकऱ्याने केलेल्या गांधीजींच्या हत्येमुळे हिन्दु-मुसलमानांच्या दृष्टोत्पत्तीस येईल आणि परस्परातील स्नेहसंबंध वाढविण्यास ते बद्धपरिकर होतील

आय. आय. चुंद्रीगर, पाकिस्तानचे व्यापार मंत्री

अस्पृश्यतेचा कलंक धुवून काढणारे सर्वश्रेष्ठ पुरुष

शांतता व अहिंसा याच्या देवदूताला ठार करणारा इसम मानवरूपाने वावरणारा अतिनीच राक्षस असला पाहिजे

पूर्ण निरिच्छपणें मानवतेच्या सेवेला वाहून घेतलेला महात्म्याशिवाय दुसरा मनुष्य सापडणार नाही. अस्पृश्यता हा हिंदी राष्ट्रियत्वावरील कलंक धुवून काढण्याकरता त्यांनी चालविलेले प्रयत्न कालांतराने यशस्वी झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. खरोखर, जगातील ते सर्वश्रेष्ठ पुरुष होते.

जागेंद्रनाथ मंडल, पाकिस्तानचे कायदा व मजूर मंत्री

अल्पसंख्याकांच्या हक्कांची प्रेरणा

हिन्दुस्थान आणि पाकिस्तान अल्पसंख्याकांना स्वतःच्या मूळ घरांत या त्या राष्ट्रांचे नागरिक म्हणून समानतेने व सन्मानाने राहाण्याचा हक्क मिळवून देण्याच्या बाबतीत गांधीजींचा दुःखद मृत्यु जनतेला प्रेरणा देईल अशी मी आशा करतो.

एम. ए. खुरी, सिन्धचे मुख्य प्रधान

त्यांच्या तत्त्वांची स्मृति कायम ठेवू

गांधीजी हे देशाच्या स्वातंत्र्याचे शिल्पकार होते. त्यांच्या जातीय ऐक्य, अहिंसा व न्याय या तत्त्वावर विश्वास ठेवून जनतेने जगले पाहिजे व त्यांच्या तत्त्वांची स्मृति कायम राखली पाहिजे.

सरदार अब्दुल रब निझार

इतिहासांत चिरंजीव

थंड डोक्याने महात्मा गांधींचा खून करण्यांत आला ही अनिष्ट बातमी ऐकून आमच्या लोकांना एवढा मोठा धक्का बसला की ही गोष्ट खरी नसली पाहिजे अशी प्रत्येकजण मनाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करू लागला आहे.

महात्मा गांधी ही जगांतली सर्वश्रेष्ठ विभूति होती. हिंदु आणि मुसलमानात म्हणजेच या दोन राष्ट्रांत सलोखा नांदावा म्हणून ते सर्व सामर्थ्य इरेला घालून झगडले.

त्यांच्या मृत्यूने मानवजात एका सामर्थ्यशाली पुरुषाला अंतरली आहे. इतिहासांत अनेक मोठ्या लोकांची नांवे नष्ट होऊन गेल्यानंतरही दीर्घकाळपर्यंत ते जगणार आहेत. जिवंत असतांना जे ते मिळवू शकले नाहीत ते आपल्या मृत्यूने ते संपादन करतील अशी आशा करू या.

खान अब्दुल कयूम खान

सीमाप्रांताचे मुख्य प्रश्नान

या उपखंडाच्या भविष्यांत काय आहे ?

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील त्यांनींच निर्माण केलेल्या एका युगाची समाप्ति झाली आहे. या भूमीच्या भवितव्यांत काय वाहून ठेवले आहे याची आम्हांला कल्पना करवत नाही. त्यांच्यावर कुरघोडी करणारी पाशवी शक्ति आपल्या क्रूर नखांनीं हे उपखंड व्यापणार आहे की महात्मा गांधींचा आत्मा अधिक बलशाली होऊन पुन्हा परत येणार आहे आणि या क्रूर रानटी शक्तींवर विजय मिळविणार आहे हे आतां पहावयाचे आहे. ज्या उच्च तत्त्वांसाठी त्यांनीं आपले जीवन वाहिले आणि मरण पत्करले त्या तत्त्वांना आम्ही किती वाहून घेतो यावर तें अंशतः अवलंबून आहे.

मियां इफ्तिकार उद्दिन, पश्चिम पंजाब मुस्लिम लीगचे अध्यक्ष

अल्पसंख्याकांचा वाली

अल्पसंख्याकांचा वाली व दोन्ही वसाहतींचा मित्र मरण पावल्याबद्दल पश्चिम पंजाबच्या कॉम्युनिस्ट पक्षाला दुःख होत आहे.

प. पंजाब कॉम्युनिस्ट पक्षाचा ठाव

अराजक शक्तींचें प्राबल्य ?

या दुर्दैवी राष्ट्रंत ज्या अराजक शक्तींनी अनर्थ घडवून आणला त्यांना मिळालेले मोकळे रान असा या घटनेचा-महात्मा गांधींच्या मृत्यूचा अर्थ होणार नाही अशी मी आशा करतो. मी अशीही मनापासून आशा आणि प्रार्थना करतो की शांतीचा हा प्रेषित देहानें आमच्यांत नसला तरी त्याचा आत्मा राष्ट्राला मार्गदर्शन करील. त्यांनीं हिंदुस्थानाला मिळवून दिलेले स्वातंत्र्य लष्करी फॅसिस्ट शक्तींच्या प्राबल्यानें नष्ट होणार नाही याची गांधीजींवर प्रेम करणाऱ्या हिंदूंनीं काळजी घेतली पाहिजे.

फिरोज खान नून

हिंदुस्थानें निर्माण केलेले फार मोठे पुढारी

महात्मा गांधी हे हिंदुस्थाननें निर्माण केलेले अनेक शतकांतले फार थोर पुढारी होते. शांततेच्या पुनर्स्थापनेच्या त्यांच्या प्रयत्नाकडे साऱ्या जगाऱें लक्ष वेधले होतें. मला खात्री आहे की सर्व शांतिप्रिय लोकांच्या हृदयांत त्यांचें स्थान अढळ राहिल.

खान इफ्तिकार हुसेन, पश्चिम पंजाबचे मुख्य मंत्रि

पाकिस्तानचे मित्र

दोन्ही वसाहतींचा भविष्यकाल धुक्यात गुरफटून गेला आहे. आधींच रक्ताळलेल्या लाखों लोकांच्या नशिवांत काय आहे कुणाला ठाऊक ? लाखों हिन्दी मुसलमानांचा त्राता निघून गेला महात्मा गांधी पाकिस्तानचे फार मोठे मित्र होते.

महमद युसफ

पाकिस्तानी सोशालिस्ट पार्टीचे सरचिटणीस

नीच कृष्णकृत्य

हिन्दुस्थान आपल्या परमश्रेष्ठ पुत्राला मुकला आहे महानीच कृष्णकृत्य म्हणून इतिहासांत ही घटना नोंदली जाईल.

स्वाजा नजिमुद्दीन, पूर्व बंगालचे मुख्य प्रधान

उज्ज्वल प्रकाश

देशावर आर्णाबाणीची परिस्थिति आली असताना गांधीजी जावे ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. अंधारांतून मार्ग काढण्यास उपयोगी पडणारा तो एकच एक प्रकाशकिरण होता. त्याची सत्य, अहिंसा व प्रेम ही तत्वे आपल्याला मार्गदर्शन करतील अशी मी आशा करतो.

खान अब्दुल गफारखान

मानवजातीचे महान् सेवक

गांधीजींच्या मृत्यूने मानवजातीच्या महान् सेवकाला आम्ही अंतरलें आहो. मानवतेच्या सेवेसाठीच त्यांनी आत्मबलिदान केले. हिंदु-मुसलमानात स्नेह, प्रेम व ऐक्य निर्माण करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांकडे सर्व जग आणि विशेषतः हिन्दी उपखंडातील लोक सदैव आदरानेच पाहतील.

मंकी शरीफचे पीर साहेब

हिंदी मुस्लीमांची दुःखें वाढलीं

स्वातंत्र्याचे कैवारी आणि शांततेचे प्रेषित एवढेच महात्मा गांधींचे इतिहासात स्थान नसून दुर्बलांचे व दुःखितांचे महान मित्र म्हणून ते चिरंजीव

होतील. ते गेल्यामुळे हिन्दुस्थानांतील मुस्लीम अल्पसंख्याकांची दुःखे अनेक पटींनी असह्य होणार आहेत. हिन्दी मुस्लीमांच्या संरक्षणासाठी त्यांनी जी भावना व्यक्त केली त्यामुळे हिन्दी मुसलमानांचेच नव्हे तर हिन्दी संघाबाहेरील मुसलमानांचेही आत्यंतिक प्रेम व आदर त्यांनी संपादन केला.

गजनफार अल्लीखान, पाकिस्तानचे निर्वासित मंत्री

असें मरण व्यर्थ जात नाही

महात्मा गांधींच्या मृत्यूने हिंदी व जागतिक सामाजिक जीवनावर काय परिणाम होतील हे पणच सांगता येणार नाही मानवतेसाठीच त्यांनी जीवन समर्पण केले इतके मात्र निश्चयाने सांगता येईल बंधुभावाचा सदेव द्वेष्याचे त्यांनी शरिष्ट केले म्हणूनच त्यांना हुताभ्याचे मरण आले असे मरण व्यर्थ जात नाही ज्यासाठी न्यायी मरण पत्करले ती तत्त्वेच नव हिंदुस्तानपुढचा मार्ग उजळ करतील.

पूर्व पाकिस्तानचे गव्हर्नर

मध्यपूर्व

त्यागाचे व शौर्याचे अमर प्रतीक

अहिंसक लढ्याने आपले भूतदयावादाचे व स्वातंत्र्याचे ध्येय गाठण्यात विजयी होणारे महात्मा गांधी हे त्यागाचे व शौर्याचे उदात्त उदाहरण म्हणून अनंत काळपर्यंत अमर राहातील. आज मात्र पूर्व एका राष्ट्रमत्काला आणि जग व मानवता एका महापुरुषाला मुकली आहे

इजिप्तचे राजे फरूक

शांतिस्वरूप हिंदी पुढारी

हिंदु-मुस्लीम ऐक्याचे प्रयत्न करीत असताना ऐन मोक्याच्या वेळीं शांतिस्वरूप हिंदी पुढ्याला मृत्यू आला याबद्दल जगांतील इतर राष्ट्रांप्रमाणे इजिप्तलाही दुःख होत आहे. जगात जे अत्यंत थोर पुरुष होऊन गेले त्यांपैकी एक ते होते.

नोक्राशी पाशा, इजिप्तचे प्रधान मंत्री

मानवतेविरुद्ध हीन गुन्हा

मानवतेविरुद्ध जितका म्हणून अति हीन गुन्हा करता येईल तितका हा गुन्हा आहे. जग एका महान् पुरुषाला मुकलें आहे.

आझम पाशा, अरब लीगचे सेक्रेटरी

उच्च ध्येयांवर भयंकर आघात

एका विशिष्ट लोकसमूहासाठीच नव्हे तर सर्वांसाठी त्यांनीं शांतीची आराधना केली. गांधीजींचा मृत्यु हा उच्च ध्येयांवर भयंकर आघात आहे. त्याचे परिणाम हिंदुस्थान, पाकिस्तान व सर्व जग यांच्यावर झाल्याशिवाय राहाणार नाहीत.

नहास पाशा, वफद पक्षाचे पुढारी

महान् भूतदयावादी

जगातील अत्यंत श्रेष्ठ पुरुष म्हणून मी महात्मा गांधींना मानीत आलों आहे. इतिहास घडविणाऱ्या आपल्या महान् पुढ्याला हिंदुस्थान मुकला आहे आणि शांततेसाठीं दुष्ट प्रवृत्तींशीं अविरतपणे झगडणाऱ्या एका महान् भूतदयावाद्याला जग मुकलें आहे.

कामिल चांद्रची

इराकच्या नॅशनल डेमोकॅटिक पार्टीचे पुढारी

मानवतेचे दुर्दैव

महात्मा गांधींचे निधन हे साऱ्या मानवतेचे दुर्दैव आहे.

तुर्कस्तानच्या कौन्सिलचे अध्यक्ष

नैतिक नेते

महात्मा गांधीच्या मृत्युमुळे हिंदुस्थानलाच दुःख होईल असें नसून सारें जग दुःखित झालें आहे कारण ते एक महान् पुरुष व मानवतेचे नैतिक नेते होते.

हेले सेलासी, अबिसीनियाचे बादशहा
जगाची त्रेधा

या थोर देशभक्ताच्या मरणानें जगाची घाबरगुंडी उडाली आहे.

सीरियाच्या कौन्सिलचे अध्यक्ष

सुधारलेल्या जगाची हानि

जगांत शांतताप्रेमी लोकाचे गांधी महत्तम पुढारी होते. गांधींचा मृत्यु ही हिंदुस्थानचीच नव्हे तर मानवतेची व सुधारलेल्या जगाची हानि आहे.

इराकचे रीजंट

महात्मा गांधीच्या दुःखद व अमानुष वधाची बातमी ऐकून आम्हा साऱ्यांना धक्का बसला ते शांतताप्रेमी महत्तम देशभक्त व हिंदी जनतेचे अत्यंत आवडते पुढारी होते

अफगाणिस्तानचे मुख्य प्रधान

अतिपूर्व

हिंदी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार

एका महान् आध्यात्मिक नेत्यांना आमच्यांतून नेण्यात आलें आहे जगाला त्याची फार गरज होती.

गांधी हे हिन्दी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार होते. त्यांचा स्वार्थत्याग आणि पराक्रमी नेतृत्वाशिवाय हिन्दला इतक्यांतच आपलें भ्येय साध्य करता आलें नसतें.

हिंदी जनतेच्या उच्च ध्येयांचें प्रतीक त्यांच्या व्यक्तीत सामावलें होतें. हिंदुस्थानच्या एकतेसाठीं आपला शेवटचा लढा देता देता त्यांचा बळी घेण्यात आला. अखंड भारताच्या ध्येयासाठीं त्यांनीं जो देह ठेवला त्यामुळें मोठेपणाच्या अति उच्च बैठकीवर त्यांची मूर्ति विराजमान झाली आहे

महात्मा गांधी हे महान् एशियाटिक होते. त्यांचीं ध्येयें भावि पिढीला प्रेरक होतील.

चीन सरकारचें पत्रक

साधुतुल्य धर्मवीर

आहिमेच्या द्वारा शाततेच्या पुरस्कारासाठीं झगडणारा साधुतुल्य धर्मवीर हिमेलाल बळी पडावा ही हृदयाला घरे पाडणारी दुःखद घटना आहे.

चीनचे अध्यक्ष चॅंग कै शेक व मादाम चॅंग कै शेक

आशियाचा अभिमान आणि स्फूर्ति

हिंदुस्थानच नव्हे तर सारें जग आपल्या महान् नेत्याला मुकलें आहे त्याचें जीवन म्हणजे आशियातील लोकांना अनंत काळपर्यंत अभिमानाचें उगमस्थान वाटेल आणि त्याच्या मृत्यूने त्यांना स्फूर्ति मिळेल.

चॅंग चून, चीनचे मुख्य प्रधान

एकमेव संत

हिंदुस्थानने निर्माण केलेले गांधी हे एकमेव संत व प्रेषित होत. फक्त हिंदुस्थानसारख्या राष्ट्रांत किंवा आशियासारख्या खंडातच आध्यात्मिकतेच्या योगाने मनुष्य जबरदस्त राजकीय सत्ता संपादन करूं शकतो. गांधीसारखी विभूति पाश्चात्य जगात होणेच शक्य नाही. पूर्वेच्या राजकारणात ढवळाढवळ करण्याची जरूर नाही हें पाश्चात्यांनीं समजून राहिले पाहिजे

लिन यू टांग, चीनी तत्वज्ञ व ग्रंथकार

दुःखाचा प्रसंग

अत्यंत दुःखाचा असा हा प्रसंग आहे.

जपानचे बादशहा हिरोहिटो

गांधीसाठीं नव्हे, जगासाठीं रडतों

आम्ही शोक करतो तो गांधीसाठीं नव्हे तर सर्व जगासाठीं. प्रश्न सोडवण्यासाठीं शक्तीचा उपयोग करण्याचें टाळलें पाहिजे.

तेत्सु कातायामा, जपानचे मुख्य मंत्री

ब्रह्मदेशच्या स्वातंत्र्य प्रयत्नांत मदत

सर्व आयुष्यभर ब्रह्मदेशाच्या स्वातंत्र्य प्रयत्नात ज्यांनीं मन घातले त्या महान् हिंदी पुढाऱ्यांच्या मृत्यूनें सारा ब्रह्मदेश भरलेल्या अन क्रमणाने व कृतज्ञतेच्या भावनेनें दुःखांत चूर होऊन गेला आहे. या दंडवा प्रसंगी एक महान राष्ट्राला शोभेल अशा शांततेनें व सामर्थ्यानें हिंदी लोक उभे ठाकतील अशा मला आशा आहे.

सामो शू थार्डकी, ब्रह्मदेशचे अध्यक्ष

ब्रह्मदेशाची हानि

महात्मा गांधींचे निधन ही ब्रह्मदेशाची देखील हानि असे दृष्टे सर्वांना चाटत असून आजचा दिवस हा ब्रह्मदेशाचा शोकदिन आहे

थाकीन नू, ब्रह्मदेशचे मुख्य प्रधान

संकटकालीन दीपस्तंभ

पूर्वेजवळ जें जें अत्यंत चांगलें आहे त्यांचे प्रतीक म्हणजे महात्मा गांधी संकटकाळीं अचुक मार्गदर्शन करणारा आकाशदीप मालवच्यासारखा दिग्दर्शक असला तरी तें सत्य नाही. चिरंजीव पुरुषापैकीं महात्मा गांधी हे एक आहेत आणि मानवजातीचे ते गुरु आहेत. आत्मबलाने असत्प्रवृत्तीवर विजय मिळवावा ही त्यांची शिकवण आचरणांत आणण्याचा जग यापुढे उन्साहाने प्रयत्न करील.

सेना नायके, मिलेनचे मुख्य मंत्री

शांततेचे व स्वातंत्र्याचे देवदूत

गांधींच्या मृत्यूनें झालेली हानि ही आमचीच हानि असं आम्हांस समजतों. ते स्वातंत्र्याचे व शांततेचे देवदूत होते.

सोकानो व डॉ. हाटा

इंडोनेशियन रिपब्लिकचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष

मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी

आलांपर्यंत होऊन गेलेल्या महत्तम पुरुषांतील एक आज आपल्यातून गेला आहे. ते आमच्या काळांतले स्वातंत्र्याचे कैवारी होते. जगातील स्वातंत्र्यप्रेमी जनता त्यांच्या मृत्यूनें कमालीची दुःखी होईल.

मानुएल रौक्सास, फिलिपाइन्सचे अध्यक्ष

काहीं परदेशी वृत्तपत्रें

विजयाचा विषाद

गांधींनीं जें जातीयवाद गाडण्याचे प्रयत्न केले तो किती उग्र आहे हे गांधींच्या खुनाच्या विशु-पातामुळें दिसून आलें हिंदु-मुस्लीम ऐक्यासाठीं त्यांनीं हाक मारली. बंगालमधील दौरा आणि परवाचे उपोषण यांनीं ती अबिक तीव्र केली काहींमें यश त्यांना मिळूं लागलें होते. परंतु त्याची हाक कानावर ध्यायचीच नाही असें काहीं लोकांनीं ठरविलें होतें.

ज्या तत्त्वासाठीं गांधींनी आपल्या जीवनाचें बलिदान केले ती जिवंत आहेत. त्याच्याविषयी आदर बाळगणारे आणि त्यांच्या मृत्यूने विव्दल होणारे जे असंख्य लोक आहेत त्याच्यावर राष्ट्रत शातता नादविण्याच्या कार्याची जबाबदारी आहे परंतु समझोता व झगडा त्याच्यामधली भेदरेषा मात्र अत्यंत निरुंद आहे. गांधींची स्मृति आणि त्याचें उदाहरण याच्या कसोटीची ही वेळ आहे. हिंदुस्थान व पाकिस्तान या दोघांच्याही भवितव्याचा हा प्रसंग आहे.

अत्यंत दारुण घटना म्हणून इतिहास गांधींचा मृत्यू नमूद करून ठेवील. त्याचबरोबर दलित वर्गाच्या सामाजिक व राजकीय उद्वाराच्या त्यांच्या धाडसी प्रयत्नाचाही निर्देश करील. अराजक व दहशतवाद याच्याकडे जोरानें धांव घेणाऱ्या हिंदी तरुणाना त्यांनीं मार्गें खेचलें असाही त्यांचा गौरवपूर्वक उल्लेख करील. सामाजिक सुधारणा घटनात्मक मार्गांनीं घडवून आणण्याच्या त्यांच्या शक्तीचें इतिहास कौतुक करील.

अल्पसंख्याकांना संतुष्ट करून ब्रिटिश सरकारपुढें जर त्यांनीं संयुक्त मागणी ठेवली असती आणि त्यासाठीं लढ्याची सिद्धता केली असती तर हिंदुस्थानचें भवितव्य काय होणार होतें हा प्रश्न यावेळीं विचारावासा वाटतो. मागणी मान्य केल्याशिवाय ब्रिटिश सरकारला दुसरा मार्ग उरला नसता. काहीं काहीं वेळां गांधींची दृष्टि साध्यावर खिळली आहे, साधनांत त्यांचें मन नसावें, असा भास होत होता. या दृष्टीनें हिंदुस्थानच्या प्रगतींत त्यांना प्रत्यक्ष भर घालतां आली नाही असें म्हणावें जागते.

यामुळे ब्रिटीश जेव्हां स्वखुषीनें हिंदुस्थान सोडून गेले तेव्हा महात्म्याच्या विजयाच्या आनंदानें विषादाचें स्वरूप धारण केलें. कारण हिंदु-शीख-मुस्ली-मांच्या कत्तली आणि हिन्दुस्थान-पाकिस्तानमधील निर्वासितांच्या लोंढयाची जा-ये, अशा त्यांच्या अपेक्षेच्या बरोबर विरुद्ध घटना घडूं लागल्या.

दि टाइम्स, लंडन

गांधी राष्ट्रवादी नव्हते

हिंदी स्वातंत्र्याचें पुनरुज्जीवन त्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें खरे, परंतु त्यांचें कार्य सफल झालें असें मात्र आम्हांस वाटत नाही. एका माणसाला झेपणार नाही इतकें काम आपणाला करावयाचे आहे हें त्यांनीं ओळखलें, पण ते पुढें चालवण्यासाठीं अनुयायांची सोय ते करूं शकले नाहींत. त्यांचें सामर्थ्य आणि दुर्बलता या वस्तुस्थितीत होती.

त्यांच्यासारखे पूर्वी कुणी झाले नाहींत. आणि पुढे होतील असें वाटत नाहीं. आपल्या काळाचा गांधी हे विशिष्ट परिपाक होते. आपापल्या काळांत इतक्या जगप्रसिद्ध होणाऱ्या ऐतिहासिक व्यक्ति क्वचितच भविष्यकाळ त्याच्या यशाचा मोठेपणा कमी करील, परंतु त्यांचे चारित्र्य मात्र विसरलें जाणार नाहीं. कारण अर्धशिक्षित, अर्धसंस्कृत अशा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तर-कालीन व विसाव्या शतकाच्या पूर्वकालीन जगांत नव्या शक्तीचा संचार होत आहे. पूर्वे आणि पश्चिमेच्या लढ्यांतली एक नवी बाजू उकलत आहे या गोष्टी गांधींच्या चारित्र्यावरून प्रतीत होतात.

गांधी ब्रिटिशविरोधी तर नव्हतेच पण राष्ट्रवादीही नव्हते. हिंदुस्थानां-तीभ नऊ दशांश सुशिक्षित समाजाला ब्रिटिश सत्तेबद्दल जी चीड वाटत होती तितकी त्यांना वाटत नव्हती. परंतु आपली अहिंसेची तत्त्वे व गरीब शेत-कऱ्यांचा अधिकार सरकार मानीत नाहीं हें दिसून आलें तेव्हां त्यांना ब्रिटिश सरकार सैतानी वाटूं लागलें. त्यांची सत्ता आपल्या अहिंसात्मक प्रतिकारानें नामशेष केली पाहिजे आणि करतां येईल असें त्यांचें मत बनलें आणि म्हणूनच राष्ट्रीयत्वाबद्दल जरी त्यांना फारशी आस्था वाटली नाहीं तरी हिंदी राष्ट्रीय चळवळीच्या अग्रभागीं राहून ब्रिटिश सरकारला विरोध केल्याशिवाय त्यांना गत्यंतर राहिलें नाहीं.

मॅचेस्टर गार्डियन

रुक्ष गूढवादी व धूर्त मुत्सद्दी

१८८८ च्या कडाक्याच्या हिवाळ्यांत लंडनमध्ये एक हिन्दी विद्यार्थी आला. त्याच्या साबळ्या कातडीकडे आणि भेदरट धांदरट चेहऱ्याकडे ज्या लंडनवासीयांचे लक्ष जाई त्याला सहजच वाटे की बॅरिस्टर होण्यासाठी जे अनेक हिन्दी विद्यार्थी इंग्लंडमध्ये येतात त्यापैकीच हा एक असावा तो भर हिवाळ्यात वापरीत असलेली ती स्ट्रॉ-हॅट व गवाळा सूट काहीसा विलक्षण वाटे. परंतु त्याच्याशी कांही मिनिटे संभाषण केलें—आणि त्याची इंग्रजी भाषा फार सुंदर होती—म्हणजे त्याची बुद्धिमत्ता व गोड व्यक्तित्व दिसून येई. त्यावेळीं त्याचे नांव सामान्यापैकीच होतें. पण तेंच पुढें हिंदुस्थानच्या खळबळीच्या इतिहासात उठून दिसावयाचें होतें. करोडों हिंदूंच्या आशा-आकांक्षांचे ते प्रतिक व्हावयाचें होतें या नांवाचा धनी संत म्हणून ओळखला जाणार होता. मोहनदास करमचंद गांधी हे तें नांव. लवकरच त्यांना महात्मा हे उपपद मिळालें. याच माणसाबद्दल—रुक्ष गूढवाद व धूर्त मुत्सद्दीपणा यांचे चमत्कारिक मिश्रण झालेल्या या माणसाबद्दल परकीयांना कोडे पडलें आहे.

दि इव्हिनिंग न्यूस, लंडन

“ हिंदुस्थानाकरितां प्रार्थना करा ”

(अग्रलेखाचा मथळा)

स्वतःच्या अयुष्यातच ज्यांचा प्रभाव साऱ्या जगावर पडतो असे महा-पुरुष दरेक शतकांत फक्त तीन किंवा चारच निपजतात. त्यांच्यापैकी एक महात्मा गांधी होत. हिंदुस्थानांतल्या आजच्या धामधुमीच्या इतिहासातील आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांचा खून म्हणजे हिंदुस्थानवर झालेला जबरदस्त आघात होय. महायुद्ध संपतां संपतां घडलेल्या प्रेसिडेंट रुझवेल्टच्या मृत्यूशी त्या घटनेची तुलना करतां येईल गांधींचे साधुतुल्य अस्तित्व आणि गूढ शक्ति जे घडवून आणित अमे तें पाश्चिमात्य दृष्टीला 'चमत्कारा'सारखें भासे कांहीं दिवसांपूर्वी त्यांनी जो यशस्वी उपवास केला त्यामुळेच दिश्रीतील धामधुमीचे रस्ते ज त होऊन तिथे पुन्हा शांतता नांदू लागली.

धार्मिक चारित्र्याच्या अस्सल साधेपणाबरोबरच त्यांच्यात मुत्सद्द्याचा धूर्त मेंदू वसत होता. जाहीरपणे हिंदी स्वातंत्र्याचा उद्धोष करित असतानाच हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेशी तिच्या शेवटच्या दिवसांत त्यांनी सहकार्य केले आणि तडजोडीचे धोरण स्वीकारले.

हिंदुस्थानचे जे नुकसान झाले आहे त्याबद्दल मारे जग प्रार्थना करील करावे हिंदी लोकांच्या भविष्यात काय आहे हे कोण सांगू शकेल !

इन्व्हिनिंग स्टॅंडर्ड, लंडन

एक्याची सुप्रभात

हिंदुस्थानात आता काय घडेल याचा विचार येताच मनाला भीति वाटते गांधींच्या कार्यानंतर हिंदुस्थानात नवल वर्तेल अशी आशा करण्याचे कारण नाही मात्र एक गोष्ट होणे शक्य आहे. लाखों लोक जन्माच्याबद्दल पूज्यबुद्धि बाळगीत त्यांच्या मृत्यूने आतांपर्यंत कर्तृत्वाला वाव न मिळालेले पुढारी पुढे येतील आणि शस्त्रापेक्षा जे प्रेम श्रेष्ठ त्या प्रेमाचा उदय या दुःखातिकेवत होऊन हिंदुस्थानांत शातनेची व ऐक्याची सुप्रभात होईल.

न्यूस क्रॉनिकल.

उज्ज्वल जय की शेवटचा पराजय

आपल्याला जसे मरण यावे अशी त्यांनी इच्छा केली असेल तसेच मरण त्यांना आले आहे. हा त्यांचा शेवटचा पराजय आहे की उज्ज्वल जय आहे हे आम्ही सांगू शकत नाही.

डेली हेरोल्ड, लंडन

महात्म्याच्या सावलीत

गांधींच्या मृत्युमुळे जगांतल्या इतर राष्ट्रांप्रमाणेच हिंदुस्थान आता युद्ध आणि शांतता यांच्या सीमारेषामधील अनिश्चित, अंधुक वातावरणात सापडला आहे. स्वर्गस्थ नेत्याची शिकवण अजून प्रभावी आहे आणि नवे नेते त्यांचे कार्य पुरे करण्यासाठी पुढे येत आहेत की नाहीत हे पाहावयाचे आहे.

नवे गांधी पुन्हा निर्माण होतील अशी अपेक्षा करण्यांत अर्थ नाही—कारण शतकांच्या अंतराने ते येत असतात. परंतु त्यांच्या महात्म्याच्या सावलीत राहिल्यामुळे माणसांच्या सामर्थ्यात व शहाणपणांत वाढ झाली असणे शक्य आहे.

न्यूयॉर्क टाइम्स

जगाचे संत

गांधींचा मोठेपणा आमच्या अनुभवाच्या चौकटीत बसविण्याचा प्रयत्न करण्याचा मोह आम्हां पाश्चात्य लोकांना लवकरच होईल, आणि त्याची दुर्बलता कशात होईल याचा आम्ही अभ्यास करू. परंतु एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की गांधी हे नुसते महापुरुष नव्हते ते जागतिक संत होते. गेल्या क्रि.पू. १००० पिढ्यात पश्चिमेला निर्माण करता आले नाहीत असे ते संत होते.

लाइफ, न्यूयॉर्क

मरणोत्तर प्रभावी

गांधींच्या मृत्यूनेच त्यांची शिकवण अधिक प्रभावी होईल या नियमाला पूर्णदाखला आहे. गिस्त, महमद जिवंत असताना त्यांच्या कार्याचा जेवढा प्रसार झाला त्याच्या कितीतरी पटीने अधिक मरणोत्तर झाला.

दि क्रॉनिकल सां फ्रान्सिस्को

भव्य अपेश

त्याच्या समकालीनांशी तुलना केली असता गांधींची उंची खरोखरच राक्षसी भासते. समकालीनांना ते 'महात्मा'च होते.

जे विशाल कार्य त्यांनी आपण झोकून अंगावर घेतले होते त्याच्या अनु-रोधाने पाहिले तरच ते अपुरे पडले असे म्हणता येईल. या बाबतीत ते अपयशी ठरले असले तरी त्यांचे हे अपेश 'भव्य अपेश' आहे. हिंदुस्थानच्या बालस्वातंत्र्यकाली जो रक्तपात आणि ज्या कत्तली त्यांनी पाहिल्या त्यावरून आपल्या कार्यात आपल्याला अपेश आले असे त्यांनाही वाटे. परंतु त्यांच्या अपेशाचे मोजमाप भविष्यकाळात ठरावयाचे आहे. कारण ज्याच्या राजकीय चळवळीचा प्राण आध्यात्मिक-अहिंसक होता त्यांचा हिंसेने घडलेला मृत्यू हा विरोधाभासापेक्षा त्यांच्या कार्याची पूर्तता म्हणूनच अधिक ओळखला जाणे शक्य आहे.

गांधींचा प्रभाव त्यांच्या मृत्यूबरोबरच नष्ट होणार नसून भविष्यकाळात तो अधिक प्रखर होईल.

न्यूयॉर्क हेरोल्ड ट्रिब्युन

